

УБАЙДУЛЛА УВАТОВ

БУЮК МУҲАДДИСЛАР

ИМОМ АЛ-БУХОРИЙ
ИМОМ МУСЛИМ
ИМОМ АТ-ТЕРМИЗИЙ

«ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ»
ДАВЛАТ ИЛМИЙ НАШРИЕТИ
ТОШКЕНТ — 1998

*Имом ал-Бухорий
таваллудларининг
1225 йиллигига
бағишланади*

Масъул муҳаррир
академик М. М. ХАЙРУЛЛАЕВ

ISBN-5-89890-139-6

0403000000
Б 358—98

© «Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти, 1998

К И Р И Ш

Мустақиллигимиз келтирган буюк неъматлардан бири — турфа маънавий қадриятларимиз, кўҳна ва бой тарихимиз, маданий меросимизга муносабатнинг тубдан ўзгариб, узоқ мозийда яшаб абадий барҳаёт асарлар яратиб кетган буюк алломаларнинг ҳаёти ва ижодиини чуқур ўрганиш ҳамда улардан кенг халқ оммасини баҳраманд қилиш, десак ҳеч бир муболага бўлмайди. Бу йўналишда тарихан қисқа муддат ичида амалга оширилган кенг кўламли ишлар Республика ҳукумати, мухтарам Президентимиз Ислоҳ Қаримов собитқадамлик билан олиб бораётган доно ва халқчил сиёсатнинг самарасидир. Республикамизда диний илмларга катта эътибор берилаётгани, Қуръони Каримнинг ҳамда Жаноб Пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг муборак ҳадисларининг ўзбек тилига таржима қилиниб кенг кўламда ўрганилаётгани, уларнинг ижтимоий, маданий ва маънавий ҳаётимизга тобора сингиб бораётгани бунинг ёрқин далилидир.

Маълумки, мовароуннаҳр ҳамда хуросонлик кўплаб олимлар жаҳон илм-фани ва маданиятининг равнақиға улкан ҳисса қўшганлар. Бу ҳусусда Президентимиз И. А. Қаримов: «Қадимий Мовароуннаҳр ва Хуросон фарзандларининг жаҳон илму зиёси тарихиға зарбарақлар ила битилган асарлари оз эмас» — деб алоҳида таъкидлаган эдилар.

Пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг ҳадисларини тўплаш, уларнинг саҳиҳларини (тўғриларини, ишончлиларини) ажратиб, Қуръони Карим оятлари билан исботлаш борасида Мовароуннаҳр ва Хуросон олимларининг ҳиссалари бениҳоят катта бўлган. Чунончи, Мовароуннаҳр фарзандлари — олти машҳур муҳаддис яратган асарлар [улар Ислоҳ дунёсида «Қутуби ситта» («Олти китоб») ёки «Сиҳоҳ ситта» («Олти саҳиҳ китоб») номи билан аталади] шулар жумласидандир.

Диёримиздан чиққан буюк аллома Имом ал-Бухорийнинг ҳадисларга бағишланган тўрт жилддан иборат «Саҳийҳ ал-Бухорий» асари (у «Ал-Жомийъ ас-саҳийҳ» деб ҳам юритилади) бутун Ислоҳ оламида ҳақли равишда Қуръони Каримдан кейинги иккинчи муқаддас

манбаъ ҳисобланади. Имом ал-Бухорийнинг замондоши ва шогирди, юқорида зикр қилинган машҳур олти муҳаддиснинг бири Муслим ибн ал-Ҳажжож бўлиб, унинг қаламига мансуб ҳадислар тўплами ҳам Имом ал-Бухорийнинг асаридек, айнан «Ал-Жомий ас-саҳийҳ» ёки «Саҳийҳ Муслим» деб аталиб, ундан кейин турадиган энг ишончли манбаълардан бири ҳисобланади. Афсуски, Муслим ибн ал-Ҳажжож ва унинг бу қимматли асари ҳақида илм аҳллари ҳам, кенг халқ оммаси ҳам ҳозирча етарли маълумотга эга эмаслар.

Юртимиздан етишиб чиққан яна бир буюк муҳаддис Абу Исо ат-Термизийдир. Ат-Термизийнинг қаламига мансуб «Ал-Жомий ал-кабийр» (у «Сунан ат-Термизий» деб ҳам аталади) ва «Аш-Шамоил ан-набавиййа» каби асарлар Пайғамбаримиз ҳадисларига бағишланган нодир манбаълардир. Афсуски, алломанинг ҳаёти ва ушбу асарлари ҳам ҳозиргача чуқур ўрганилмаган. Мана шу мулоҳазалардан келиб чиқиб, мазкур уч буюк муҳаддиснинг ҳаёт йўллари, зикр этилган асосий асарларини ҳар томонлама, атрофлича таҳлил этиш орқали уларнинг жаҳон ҳадисшунослигида тутган ўрни ва бу фаннинг ривожига қўшган оламшумул ҳиссаларини кўрсатишга ҳаракат қилдик.

Мазкур мавзунинг ўрганилиш тарихига назар ташласак, Шарқда ҳадис илми ва унинг турли масалаларига доир кўплаб махсус асарлар яратилганлигининг шохиди бўламиз. Чунончи, Ал-Ҳоким ан-Найсобурийнинг «Маърифат улум ал-ҳадийс», «Ал-Мустадрак алас-Саҳийҳайн», Ибн ас-Салоҳнинг «Муқаддимат ибн ас-Салоҳ» номи билан машҳур бўлган «Улум ал-ҳадийс», Ал-Хатийб ал-Бағдодийнинг «Ал-Жомий ли-одоб аш-шайх вас-сомий», «Ар-Риҳла фи талаб ал-ҳадийс», Ибн Қасийрнинг «Ал-Боис ал-ҳасийс» каби таснифотларини келтириш мумкин. Европалик олимлар эса ҳадис илми билан асосан XIX асрдан шуғуллана бошлаганлар.

Мустақиллигимиз шарофати билан Республикамизда кейинги йилларда бу борада салмоқли ишлар амалга оширилди. Олиму уламоларимизнинг саъйу ҳаракатлари билан Имом ал-Бухорийнинг «Ал-Жомий ас-саҳийҳ» асари тўрт жилда Тошкентда ўзбек тилида чоп этилди. Алломанинг бошқа бир муҳим асари «Ал-Адаб ал-муфрад» («Одоб дурдоналари») ҳам бундан бир неча йил бурун ўзбек тилида нашр қилинган эди. 1974 йилда Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний Бошқармасининг ташаббуси билан Ўзбекистонда Имом ал-

Бухорий таваллудининг ҳижрий ҳисобда 1200 йиллиги, шунингдек 1993 йил октябр ойида Самарқандда «Имом ал-Бухорийнинг ҳаёти ва даври»га бағишланган Халқаро анжуман муносабати билан матбуотда қатор мақолалар эълон қилинган эди. 1990 йили Имом ат-Термизийнинг таваллудига 1200 йил тўлиши муносабати билан ҳам мақолалар ва алломанинг «Аш-Шамоил ан-набавиййа» асари ўзбек тилида, Имом Муслим ибн ал-Ҳажжож ҳақида эса бир рисола ва маҳаллий матбуотда бир неча мақола чоп этилган.

Юқорида зикр этилган хайрли юмушларни адо этишда Абдугани Абдуллаев, Абдулазиз Мансур, Хожа Бахтиёр Набихон ўғли, Раҳматуллоҳ Қори Қосим ўғли, Неъматуллоҳ Иброҳим, Шамсуддин Бобохонов, Убайдулла Уватов каби олиму уламоларнинг хизматларини алоҳида таъкидлаш зарур. Лекин мазкур мақола ва нашрлар муаллифлари ўз олдига Имом ал-Бухорий, Имом Муслим, Имом ат-Термизийнинг ҳаёти ва ижодий меросини қиёсий ўрганишни мақсад қилиб қўймагандилар. Ушбу рисолада мазкур нашрлардан ҳамда Ас-Самъонийнинг «Китоб ал-ансоб», Тожуддин ас-Субкийнинг «Табакот аш-шофириййа ал-кубро», Ал-Хатиб ал-Бағдодийнинг «Таърих Бағдод», Шамсуддин аз-Заҳабийнинг «Тазкират ал-хуффо», «Мийзон ал-ийтидол фи нақд арижол», Ибн Халликоннинг «Вафойот ал-аъён», Ибн ал-Жавзийнинг «Ал-Мунтазам», Ибн ал-Қифтийнинг «Инбоҳ ар-рувот», Ибн Ҳажар ал-Асқалонийнинг «Муқаддимат ал-фатҳ» каби тарихий асарларидан, араб муаллифларининг сўнгги йилларда нашр этилган қатор китобларидан кенг фойдаланилди.

Ушбу китобни тайёрлашда ўз маслаҳат ва фикрлари билан ёрдам берган кишиларга ҳамда моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлаган Ўзбекистон Давлат фан ва техника қўмитасига миннатдорчилигимизни билдирамиз.

ИМОМ АЛ-БУХОРИЙ

Имом ал-Бухорийнинг исмлари Муҳаммад, кунялари Абу Абдуллоҳ, лақаблари «Имом ал-муҳаддисийн» («Муҳаддислар имоми, пешвоси») ёки «Амир ул-муъминийн фил-ҳадийс» («Ҳадис илми бўйича мўминлар амири») ва насаблари Муҳаммад ибн Исmoil ибн Иброҳим ибн ал-Муғйра ибн Бардазбеҳ ибн Базазбеҳдир. Сўнгги икки исм (Бардазбеҳ ва Базазбеҳ)дан кўриниб турибдики, Имом ал-Бухорийнинг асл насаблари ажамларга бориб тақалади. Бу фикр талай тарихий адабиётларда қайд қилинган бўлиб, кўпчилик муҳаддисларнинг таъкидлашларича, «Бардазбеҳ» сўзи арабча «зорий» (деҳқончилик билан шуғулланувчи киши) маъносини билдиради. Машҳур олим Имом ас-Субкий ўзининг «Ат-Табақот аш-шофиъийа ал-кубро» («Улуғ шофиъий табақалар») номли йирик асарида Бардазбеҳнинг оталарини Базазбеҳ деб кўрсатган.

Имом ал-Бухорий ҳақларида ёзган кўпчилик олимлар эса у кишининг насабларини фақат Бардазбеҳга боғлашган. Афсуски, тарихчилар Бардазбеҳ ва у кишининг оталари Базазбеҳ ҳақларида деярли ҳеч қандай маълумот келтиришмаган. Баъзи олимларнинг хабарларига кўра, иккалалари ҳам ажамлардан бўлиб, ўшаларнинг динларига эътиқод қилишган. Имом ал-Бухорийнинг бобокалонлари Ал-Муғйра эса Бухоро ҳокими Ямон ал-Жуъафийдан Исломни қабул қилиб, Бухорода яшаб қолганлар. Уша давр таомулига кўра, ким қайси одамдан Исломни қабул қилган бўлса, ўшанинг қабиласига мансуб ҳисобланган. Бу нисбат Исломда ҳомийлик нисбати деб аталиб, арабчиси «Нисбат ул-валоъ фил-ислом»дур. Шу боис Ал-Муғйранинг ҳам, ул кишининг барча авлодларининг ҳам, жумладан Имом ал-Бухорийнинг ҳам исмларига «Жуъафий» нисбати қўшиб айтилган. Имом ал-Бухорийнинг насл-насаблари ҳақидаги маълумотлардан яна шуни қайд қилиш керакки, у кишининг бобокалонлари Бардазбеҳнинг исмларини

баъзи тарихчилар аслида Ал-Аҳнаф бўлган деб таъкид-лашади (Аҳнаф — доно, энг ақлли). Бундан кўриниб турибдики, Имом ал-Бухорийнинг бобокалонлари исми Бардазбеҳ бўлса-да, оқил, зукко инсон бўлганларидан Ал-Аҳнаф деб ҳам сифатланганлар.

Имом ал-Бухорийнинг оталари Исмоил (кунялари Абул-Ҳасан) ўша давр етук муҳаддисларидан, Имом Моликнинг шогирд ва асҳобларидан бири эдилар. Ул киши тижорат ишлари билан ҳам шуғулланганлар. Афсуски, ҳозиргача Исмоилнинг қаламларига мансуб бирор асар мавжудлиги ҳақида аниқ маълумотга эга эмасмиз. Бироқ Ҳаммод ибн Зайд, Имом Молик, Абу Муовия каби ўз даврининг йирик муҳаддисларидан бир қанча ҳадислар ривоят қилганлари ҳамда Абдуллоҳ ибн ал-Муборакнинг суҳбатида бўлиб, ундан тарбият олганлари ҳақидаги хабарлар баъзи манбаъларда келтирилган. Ул кишининг шогирдларидан ироқлик бир қанча олимлар — Аҳмад ибн Ҳафс, Наср ибн Ҳусайн ва бошқаларнинг исмларини келтириш мумкин. Имом ал-Бухорий «Ат-Таърих ал-кабийр» («Қатта тарих») номли асарларида оталари хусусида талай маълумотлар келтирганлар. Тарихчи Ал-Ҳофиз ибн Ҳаббон ўзининг «Қитоб ас-сиқот» («Буюк инсонлар ҳақида китоб») номли асарида Исмоил ибн Иброҳим, яъни Имом ал-Бухорийнинг оталари Ҳаммод ибн Зайд ва Имом Моликдан ҳадислар ривоят қилганлар, ул кишидан ироқликлар ривоят қилган деб таъкидлайди. Манбаъларда зикр қилинишича, аллома Исмоил ўта тақводор, ҳудожўй, ҳалол инсон бўлганлар. Тарихчи Уҳайд ибн Ҳафснинг қуйидаги сўзлари буни исботлайди: «Мен Абу Абдуллоҳнинг отаси Исмоил бандаликни бажо келтираётган чоғда ҳузурига кириб эдим, у менга: «Мол-дунёмга на бир дирҳам ҳаром ва на бир дирҳам шубҳали пул аралашганини билмайман»,—деди. Шунда ўзим ўзимга ҳеч вақога арзимас бир одамдек туюлдим». Шунингдек, тарихий манбаъларда Имом ал-Бухорийнинг оталарига хос яна бир қанча чин инсоний фазилат ва хусусиятлар зикр этилиб, бундай фазилат ва хусусиятлар ўша даврда камдан-кам кишиларда бўлгани қайд қилинган.

Имом ал-Бухорийнинг оналари ҳам оталари каби тақводор, диёнатли ҳамда каромат соҳибаси бўлганлар. Ул муҳтарама Оллоҳ таолога қилган бетиним илтижо-ю дуолари туфайли улкан бахтга сазовор бўлган эдилар. Чунки, Имом ал-Бухорий гўдакликларида кўзлари ожиз

бўлиб қолган бўлиб, табиблар ҳарчанд уринмасин, да-
волай олмаганди. Кунлардан бир кун Имом ал-Бухо-
рийнинг оналари тушларида Иброҳим алайҳисса-
ломни кўрадилар. Шунда ул зоти шариф мушфиқа онага
қараб: «Эй волида! Сенинг кўпдан-кўп дуоларинг ту-
файли Оллоҳ таоло ўғлингнинг кўзларига қайта нур ато
этди»—деб хитоб қиладилар. Имом ал-Бухорийнинг
оналари шу ҳақда ўзлари бундай деган эканлар: «Ўша
туш кўрган тунда уйғониб қарасам, дарҳақиқат ўғил-
чам Муҳаммаднинг кўзлари тузалиб, қайта нур касб
этибди». Афсуски, биз Имом ал-Бухорийнинг ёшликда
кўзлари ожиз бўлиб қолгани ва бунинг сабаблари
хусусида батафсил маълумотга эга эмасмиз. Бизга
маълум бўлгани шуки, Имом ал-Бухорий бутунлай
шифо топиб, кўзлари асл ҳолига келади ва «Ат-Таърих
ал-кабийр» номли асарларини ойдин кечаларда ёзади-
лар. Муаррих Абу Али ал-Ғассоний шу ҳақда: «Муҳам-
мад ибн Исмоил ёшликларида кўзлари ожиз бўлиб
қолган. Оналари тақводор аёл бўлиб, тушларида Иб-
роҳим Халилulloҳни кўрганларида, ул зот: «Кўпдан-кўп
дуолар қилиб йиғлаганингдан Оллоҳ таборақ ва таоло
ўғлингнинг кўзини қайтарди»,—деган эканлар. Оналари
эса: «Эрталаб уйғониб, Оллоҳ таоло ўғлимнинг кўзини
қайтарганини кўрдим»—деб айтган эканлар»,—дейди.

Имом ал-Бухорий қадимдан илм-фан ва маданият
равнақ топган Бухоро шаҳрида таваллуд топганлар.
Кўплаб муаррихларнинг гувоҳликларига кўра, Бухоро
Мовароуннаҳрнинг энг қадимий ва гўзал шаҳарлари-
дан бири бўлган. Манбаъларда зикр қилинишича, шаҳар-
ни ўраб турган девор ўттиз олти милга чўзилган. Ша-
ҳарнинг обод ва кўркемлиги, унинг беназир гўзаллиги
хусусида кўплаб шоир ва фозиллар ўзларининг нас-
рий ва назмий асарларида зўр эҳтирос билан тараннум
этганлар. Мана шу муҳташам шаҳар — Бухорои шариф-
да 194 ҳижрий сана, шаввол (Ийд ул-фитр) ойининг
13 кунда, салотул-жумъадан кейин, яъни 810 мелодий
сана, 21 июлда барча муҳаддисларнинг имоми, ҳадис
илмининг султони, фақиҳлар саййиди каби улуғ унвон-
ларга муяссар бўлиб, Пайғамбар алайҳиссаломнинг
муборақ ҳадисларига дурдонасимон сайқал бериб,
уларни абадул-абад барҳаёт қилган улуғ зот — Имом
ал-Бухорий дунёга келганлар. Буюк шоир ва мутафак-
кир Абдурахмон Жомий шу хусусда: «Батҳо ва Ясриб
(Мадина)да зарб қилинган танганинг сайқали Бухо-
рода камолига етди»—деб ёзган эди. Тарихий манбаъ-

ларда ўрта асрларда яшаб ижод этган олимларнинг таваллуд топган ой ва кунлари тугул, ҳатто йиллари ҳам аниқ кўрсатилмаган ҳоллар кўп учрайди. Имом ал-Бухорийнинг туғилган вақтлари (куни, оyi, йили) нинг манбаъларда аниқ келтирилишининг боиси, ўзларининг ёзишларича, оталари қўллари билан ёзиб қўйган таваллуд таърихининг сақланиб қолганидадир.

Имом ал-Бухорий ёшликдаёқ отадан етим қолиб, оналари қўлида тарбиялана бошлайдилар. Бирмунча улғайиб, хат-саводлари чиққач, қалбларида исломий илмларга, айниқса, Пайғамбар алайҳиссаломнинг муборак ҳадисларини ёд олиб, уларни ўрганишга иштиёқ кучая боради ва даставвал Ибн ал-Муборак ҳамда Вақийънинг ҳадис асарларини ёд оладилар.

Имом ал-Бухорийнинг котиблари ва асосий таснифлари — «Ал-Жомийъ ас-саҳиҳ»нинг ровийларидан бири Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Абу Ҳотам ал-Барроқ бундай деб ёзадилар: «Мен Имом ал-Бухорийнинг «Ҳадисларни ёд олиш илҳоми менга бошланғич мактаб (куттоб)да ўқиётганимда келган эди» деб айтганларини эшитиб: «Ўшанда неча ёшда эдингиз?»—дедим. Шунда ул киши: «Ўн ёшда, балким ундан ҳам кичик эдим»—деб жавоб қилдилар».

Имом ал-Бухорийнинг устозлари хусусига келсак, дастлабкиси оталари Исмоил, сўнг ўша пайтда Бухорининг таниқли муҳаддисларидан бири ҳисобланган аллома Ад-Доҳилий бўлганлар. Ад-Доҳилий ҳадис илмини ўргатиш бўйича тўғарак (ҳалқа) ташкил қилган бўлиб, унинг шуҳрати кенг тарқалган эди. Кунлардан бир куни Ад-Доҳилий одатдагича талабаларга ҳадис илмидан дарс бериб турган бўлиб, Ал-Бухорий ҳам бошқалар қатори тинглаб ўлтирган эдилар. Шунда Ад-Доҳилий бир ҳадис исноди ҳақида гапираётиб: «Суфён Абу Зубайрдан, у эса Иброҳимдан (олган, эшитган)»—деб зикр қилдилар. Шунда Ал-Бухорий: «Абу Зубайр ҳеч вақт Иброҳимдан ривоят қилмаганлар»,—дедилар ва бу билан Ад-Доҳилийни мазкур ҳадис исноди хусусидаги хатодан огоҳ қилмоқчи бўлдилар. Бу овозни эшитган Ад-Доҳилий ҳайратланиб дағаллик билан ул кишининг сўзларини бўлдилар. Аммо Ал-Бухорий ўта мулоимлик билан: «Устоз, агар ишонмасангиз, асл манбаъга бир қаранг!»—дедилар. Ад-Доҳилий ичкарига кириб манбаъга қарагач, Ал-Бухорийнинг гаплари тўғрилигини эътироф қилсалар-да, ўша ҳадис санадини ўзлари тузатмай, бу юмушни, инсоф юзасиданми ёки

«Шогирдим ўзи топган хатони ўзи тузатсин» деган ихтиёр биланми, Ал-Бухорийга қолдирдилар. Ичкаридан чиққач эса: «Э бола, буни не деб тузатиш лозим?» — дедилар. Ал-Бухорий дарҳол: «Аз-Зубайр ва Ибн Адий бир шахс бўлиб, ул киши Иброҳимдан ривоят қилганлар»,—дедилар. Шундан кейингина Ад-Доҳилий қўларига қалам олиб, аввал хато ёзувни тузатдилар-да, сўнг: «Сен ҳақсан»,—дедилар. Ал-Бухорий, ўзларининг айтишларича, бу вақтда атиги ўн бир ёшда бўлганлар. Манбаъларда келтирилишича, Ал-Бухорий қалбларида ҳадис ёд олиш иштиёқи ўн ёшдан бошланиб, вақт ўтган сари тобора кучайиб, зиёда бўлиб борган. Имом ал-Бухорий ёшлик чоғларидан ҳадисларни ёд олиш билан бирга, уларнинг саҳиҳ (тўғри) ва ғайри саҳиҳ (нотўғри)ларини ажратиш, улардаги хатоларни аниқлаб тўғрилаш, ҳадис ровийлари аҳволини, яъни уларнинг адолатли ё адолатсиз, ҳалол ёки эгрилигини, ишончли ёки ишончсизлигини, туриш-турмушларини, уй-жойларини, туғилган ва вафот этган саналари ва алоқаларини ўрганиш ҳамда турли ҳадислар иснодини солиштириб кўриш, уларнинг бир-бирига боғлиқ ёки боғлиқ эмаслигини аниқлаш, ҳадис илми борасида энг юқори даражага етишиш, унинг турли масалаларини жамлаб ва чуқур таҳқиқ этиб, Қуръони Қарим оятлари ёрдамида тўғри ё нотўғри эканлигини исботлаш билан машғул бўлдилар. Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Имом ал-Бухорий бу масала билан ёшлик чоғларидан алоҳида иштиёқ ва меҳр билан шуғулланганлар. Бу олижаноб солиҳ амални руёбга чиқармоқ қасди ул кишининг фикру зикрини тобора қаттиқроқ чулғаб, дилларидан тобора мустаҳкам ўрин ола борган. Имом ал-Бухорийнинг ўз ватанларида ва хорижий юртларда мингдан ортиқ устоз (шайх, машойих)лардан ҳадис ривоят қилганлари ҳақида манбаъларда аниқ кўрсатилган. Имом ал-Бухорийга ҳадис илмидан таълим берган дастлабки устозлардан яна Муҳаммад ибн Салом ал-Пойкандий, Муҳаммад ибн Юсуф ал-Пойкандий, Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Маснадий, Иброҳим ибн ал-Ашъас ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Имом ал-Бухорий ўн олти ёшга етар-етмас кўпдан-кўп ҳадисларни ўзлаштириб, Абдуллоҳ ибн ал-Муборакнинг ҳадис китобларини ёд олдилар. Ул кишининг бу ноёб қобилиятлари кўпчилик уламолар томонидан, шунингдек ул кишига устозлик қилган етук муҳаддислар томонидан ҳам юксак баҳоланди. Бу ҳол шу дара-

жага етдики, ҳатто таниқли олимлар ҳам ўз дарсларида Имом ал-Бухорийнинг ҳозир бўлишларидан ҳамда ул кишининг ҳузурида ҳадис ва ҳадис илми борасида бирор хато ёки камчиликка йўл қўйишларидан хавотирланадиган бўлиб қолдилар. Улар ҳатто ўз китобларидаги хатоларни тузатиш учун Ал-Бухорийга мурожаат қилардилар. Манбаъларда келтирилишича, Ал-Бухорий ҳадис илми талабида хорижий юртларга сафар қилишларидан олдин бир воқеа содир бўлган экан. Бу ҳақда бухоролик олим Салим ибн Мужоҳид бундай деб ҳикоя қиладилар: «Бир куни дўстим Муҳаммад ибн Салом ал-Пойкандийнинг уйига борган эдим, у менга: «Бироз олдинроқ келганингда етмиш минг ҳадисни ёд олган бир ёш болани кўрган бўлур эдинг!»—деди. Мен шу заҳоти орқамга қайтиб, кўчага чиқдим-да, ўша болани учратиб: «Етмиш минг ҳадисни ёд биламан дейдиган бола сенмисан?»—деб сўрадим, у: «Ҳа, бундан ҳам ортиқроқ биламан»—деб жавоб қилди. Сўнг, у яна: «Мен саҳоба ва тобеъинлардан, токи уларнинг кўпчилигининг таваллуд ва вафотлари тарихини, масканларини аниқ билмагунимча, бирорта ҳам ҳадис келтирмайман. Шунингдек саҳоба ва тобеъинлар айтган бирорта ҳам ҳадисни, аввал Қуръони Карим ва Пайғамбар алайҳиссаломнинг суннатларига таққосламай, бировга ривоят қилмайман»,—деди». Муҳаммад ибн Салом ал-Пойкандийнинг бу сўзлари ҳам Ал-Бухорийнинг ёшлик чоғлариданоқ катта обрў-эътиборга эга бўлганлиқларига далилдир. Муҳаммад ибн Салом ал-Пойкандийнинг «Муҳаммад ибн Исмоил қачон ҳузуримга кирса, салобатидан ўзимни йўқотиб қўйиб, бирор сўзимда хато қилиб қўймасайдим, деб хавотирланиб тураман» деган сўзларини Ал-Ҳофиз ибн Ҳажар: «У унинг (Ал-Бухорийнинг) ҳузурида хато қилиб қўйишдан қўрқар эди»—деб ойдинлаштирадилар. Муҳаммад ибн Салом ал-Пойкандий Имом ал-Бухорий хусусларида айтган бу гаплар ул кишининг ҳали ёш бола ва билимлари Бухоро шайхлари билимларидан зиёда бўлмаган бир вайтда айтган гаплари эди. Имом ал-Бухорий ҳадис илми талабида Бухородан сафар қилганларидан кейин, умрларининг охиригача Муҳаммад ибн Салом ал-Пойкандий билан сира учрашмадилар. (Агар учрашганларида Муҳаммад ибн Салом ал-Пойкандий Имом ал-Бухорийнинг Исом илми, хусусан ҳадис илми борасида бениҳоят юксак даражага эришганларини кўриб, лол

қолган ва у кишига бундан ҳам юксак баҳо берган бўлур эдилар).

Муҳаддислар орасида арабча «риҳлат» истилоҳи бирор кишининг ҳадис талабида ёки унинг ровийлари силсиласини ниҳоясига етказиш мақсадида сафар қилишини англатади. Жаноб Расулulloҳнинг саҳобалари ва тобеъинлар учун бу тарздаги риҳлатлар ҳар қандай васфу мадҳдан ҳам ортиқ, энг сеvimли ва завқ-шавқли машғулот бўлганлиги манбаъларда зикр қилинади. Баъзи саҳоба ё тобеъинлар атиги битта ҳадис эшитиш ёки унинг иснодига комил ишонч ҳосил қилиш учун ойлаб сафар машаққатларини чекканлар, чўлу биёбонларни босиб ўтиб, шаҳарма-шаҳар кезганлар. Риҳлатга ният қилган ҳадис толибининг ўз юртидаги барча ровийлардан улар билган ҳадисларни бирорта ҳам қолдирмай ёзиб олиши шарт бўлган. У ана шу шартларни бажаргандагина ўзга юртларга риҳлат қилган.

Имом ал-Бухорий ҳадис талабида риҳлатга ният қилган даврга назар солсак, бу пайтда Ислом олами бениҳоят кенгайган бўлиб, Ислом байроғи остига ўтган элу юртларнинг адади жуда кўпайган эди. Бунга қадар Жаноб Расулulloҳнинг саҳобалари, улардан сўнг тобеъинлар ва атбоъ ут-тобеъинлар узоқ-узоқлардаги турли мамлакатларга тарқаб кетгандилар. Улар Пайғамбар алайҳиссаломнинг муборак ҳадисларини ўзлари борган турли мамлакат ва шаҳарларда оммага ёяр эрдилар. Шубҳасиз, икки Ҳарам (Маккаи Мукаррама ва Мадинаи Мунаввара) мамлакати илми Ислом, жумладан ҳадис илми борасида алоҳида мавқега эга. Чунки бу мамлакат Ислом динининг асл маркази ва ваҳий нозил бўлган табаррук заминдур. Шундай бўлсада, кўп саҳоба ва тобеъинлар ўзга юртларга бориб, ул ерларда яшаб қолган эдилар. Суяги қотмаган давридан Ислом илмига муҳаббат қўйиб, унинг висоли орзусида улғайган киши мақсадига етмоғи учун ўзини беҳад узоқ муддатли риҳлатга (сафарга) ҳозирламоғи лозим бўлган. Шубҳасизки, бундай эзгу амални адо этмоқ учун ирода, баланд ҳиммат ва сабр-тоқат даркордур. Оллоҳ таоло Имом ал-Бухорийга мазкур барча хислату фазилатларни тўла-тўқис ато қилган эди. Мана шундай хислату фазилатларга эга бўлган инсон Ислом илмига етишмоқ йўлида очлигу ташналикдан қийналса ҳам, от-уловидан ажраб чўлу саҳроларда пиёда юравганидан товонлари ёрилиб-ёрилиб кетса ҳам, бегона юртларда турли машаққатлардан ночор аҳволга

келиб қолса ҳам, емиши фақат сабзавот, мева ва дарахт баргларида иборат бўлса ҳам, қалб аро илмга бўлган муҳаббати ҳеч қачон сўнмайди. Аксинча, у илм йўлида бошига тушган ҳар қандай машаққатлардан роҳатланиди, завқланиди, бор мол-дунёсини шу йўлда сарфлашдан, ҳатто жонини ҳам фидо қилишдан қайтмайди. Айнан ана шу хислату фазилатлар туфайли Имом ал-Бухорий ўзларида олдин ўтган буюк имому алломалар даражасига кўтарилдилар. Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламнинг: «Биз (мусулмонлар бу дунёга келиб-кетиш жиҳатидан) охиригилармиз. (Аммо) барча умматларга биздан аввал ва бизга улардан кейин Китоб берилганига қарамай, Қиёмат куни (ҳисоб-китоб ва жаннатга кириш борасида биз ҳаммадан) олдиндамиз...» — деган ҳадиси шарифлари бу фикримизни тасдиқлайди. Аллома Қутайба ибн Саъид ас-Сақафий: «Имом ал-Бухорий саҳобалардан бўлганларида, Оллоҳ таолонинг бир мўъжизаси бўлган бўлур эди»,— дейдилар. Лекин, умуман олганда, Имом ал-Бухорий, ҳатто тобеъинлардан бўлганларида ҳам, Оллоҳ таолонинг бир мўъжизаси бўлган бўлаверарди. Илм-фан йўлида ўта фидойи эканликлари ҳамда ғоят ўткир ақл-заковат, баланд ҳиммат ва ақл бовар қилмайдиган даражада кучли қувваи ҳофиза соҳиби эканликлари Имом ал-Бухорийга мисли кўрилмаган шону шараф келтириб, ул кишини буюк алломалар сафига киритди. Шу боисдан ҳам Имом ал-Бухорийнинг Имом Молик ва Имом Абу Ҳанифанинг устозларидан бўлмиш кўплаб алломалардан ҳадислар ривоят қилганларини кўрамиз.

Имом ал-Бухорий ўн олти ёшга етгунча ўз юртидаги машойихлардан ҳадис эшитиб, улардан сабоқ оладилар. Мана шундан кейингина исломий илмлар манбаи, Пайғамбар алайҳиссаломнинг ватанлари, Қуръони Карим нозил бўлган ва Ҳазрат Жаброил тушган муқаддас диёр, Жаноб Расулуллоҳнинг саҳобалари маскани, Ислом динининг маркази Ҳижози шариф томон равона бўладилар. Имом ал-Бухорийнинг котиблари Ибн Абу Ҳотам ал-Варроқ зикр қилишларича, Имом ал-Бухорий: «Ўн олти ёшга етганимда Ибн ал-Муборак ва Вакийънинг китобларини ёд олиб, анавиларнинг гапларини билиб олдим. Сўнг волидам ва акам билан ҳажга жўнадим» — деганлар. Ул киши «анавилар» деб Хуросон ва Исфохоннинг баъзи ҳадисшуносларини назарда тутганлар. Уларнинг номларини тилга олгилари келмаганининг боиси шуки, улар

ҳадис илми борасида ўзбилармонлик қилганларидан илмий ҳадисшуносликка зарар етказганлар, ғайри саҳиҳ ҳадисларнинг тарқалишига сабабчи бўлганлар). Ал-Варроқнинг бу ривоятларидан маълум бўладики, Имом ал-Бухорий биринчи марта 825 (ҳижрий 210) йилда сафарга чиққанлар, ҳадис бўйича сабоқларини эса бундан беш-олти йил муқаддам ола бошлаганлар. Мана шу қисқа муддат ичида ул киши ҳадис илми борасида эришган ютуқлари, қобилияту иқтидорлари, қувваи ҳофизалари, билимга чанқоқликлари билан юртдошларини ҳайратга солдилар, ҳатто камолот аҳли наздида ишонч ва таянч тимсолига айландиларким, бу мартабага буюк алломалар ҳам бутун умри давомида эриша олмаган.

Шундай қилиб, Имом ал-Бухорий 825 йили оналари ва биродарлари билан биргаликда Маккаи Мукаррамага етиб келиб, ҳаж ибодатини адо этгач, оналари ва биродарларини она юртларига қайтариб юбордилар. Сўнг, ўзлари Маккада қолиб, шаҳар машойихларининг илмий йиғинларида қатнаша бошладилар. Ўша пайтда Маккада бир қанча кўзга кўринган уламолар бўлиб, ҳадис илми соҳасида катта обрў-эътибор қозонганларидан Имом Абул-Валийд Аҳмад ибн ал-Арзақий, Абдуллоҳ ибн Язид, Исмоил ибн Солим ас-Сойғ, Абу Бакр Абдуллоҳ ибн аз-Зубайр ва аллома ал-Ҳамидийларни кўрсатиш мумкин. Маккаи Мукаррамада бошқа бир неча олимлар ҳам бор эдики, Имом ал-Бухорий улардан ҳам ҳадис илми бўйича сабоқ олдилар. Имом ал-Бухорий ул ерда бир қанча муддат яшаганларидан кейин Мадинаи Мунавварага йўл олдилар. Бу ерга жаҳоннинг ҳар тарафидан илми набавийни ўрганмоқ учун илм толиблари оқиб келардилар. Имом ал-Бухорий 827 йилда, яъни ўн саккиз ёшларида Пайғамбар алай-ҳиссаломнинг раваъи муборақлари қўйилган муқаддас шаҳар — Мадинаи Мунавварага кириб келдилар. Шу пайтда Мадинаи Мунавварада Иброҳим ибн ал-Мунзир, Мутриф ибн Абдуллоҳ, Иброҳим ибн Ҳамза, Абу Собит, Муҳаммад ибн Убайдуллоҳ, Абдулазиз ибн Абдуллоҳ ал-Увайсий каби кўплаб машҳур уламолар мавжуд эдилар. Имом ал-Бухорий ушбу уламолар билан мулоқотда бўлиб, улардан ҳам ҳадислар бўйича фойдали сабоқлар олдилар. Имом ал-Бухорий Ҳижози шарифга қилган бу рихлатлари давомида кечалари ой ёруғида ўлтириб «Ат-Таърих ал-кабийр» («Катта тарих») номли китобларининг қоралама нусхасини

ёзиб тугатдилар. Қатор тарихчиларнинг таъкидлашича, Имом ал-Бухорийнинг Ҳижозга (Макка, Мадина, Тоиф, Жиддага) қилган бу рихлатлари олти йил давом этган. Аммо, шу муддат давомида ул киши бўлак ерларга ҳам бориб келиб турганлар.

Кейин, Имом ал-Бухорий Басра (Ироқда) шаҳрига йўл оладилар. Шу пайтда Басра ҳам Шарқнинг эътиборли илмий марказларидан бири бўлиб, унда илм-маърифат, айниқса илми ҳадис тараққий этган эди. Басрада ул киши Имом Абу Осим ан-Набийл, Сафвон ибн Исо, Бадал ибн ал-Муҳбир, Ҳурмий ибн ал-Аммора, Аффон ибн Муслим, Муҳаммад ибн Аръара, Сулаймон ибн Ҳарб, Абул-Валийд ат-Тайолисий, Орим ва Муҳаммад ибн Синон каби уламолардан ҳадис ўрганадилар. Шу аснода Имом ал-Бухорий Басрага ҳаммаси бўлиб тўрт марта бориб келдилар. Бул ҳақда ўзлари: «Басрага тўрт марта рихлат қилганман»—дер эдилар. Шундан сўнг, ул киши Куфага сафар қилдилар. Бу ерга ҳам ул киши бир неча бор келиб кетдилар. Шунингдек, Бағдодга ҳам рихлат қилдилар. Котиблари Ал-Варроқ ул кишининг Куфа ва Бағдодга қилган сафарлари хусусида сўзлаб: «Имом ал-Бухорий: «Куфа ва Бағдодга неча марта борганимнинг ҳисобига етолмайман»—дер эдилар»,—дейдилар. Тарихчи олим Ан-Нававий «Таҳзийб ул-асмоъ вал-луғот» номли китобларида Имом ал-Бухорийнинг Куфадаги устоз (шуйх)ларидан қуйидагиларни зикр қилганлар: Абдуллоҳ ибн Мусо, Абу Наъийм Аҳмад ибн Яъқуб, Исмоил ибн Абон, Ал-Ҳасан ибн Рабийъ, Холид ибн Мухаллад, Саъийд ибн Ҳафс, Талқ ибн Ғуном, Умар ибн Ҳафс, Урва, Қабийса ибн Уқба ва Абу Ғассон. Булар Куфанинг таниқли олимлари бўлиб, Имом ал-Бухорий ишонч ҳосил қилгач, улардан ҳадислар ёзиб олиб ривоят қилганлар. Уша пайтда Бағдод Аббосийлар халифалигининг пойтахти бўлиб, унда Ислом оламининг турли томонларидан кўплаб фозилу олимлар тўпланган эди. Шу боисдан бўлса керак, Имом ал-Бухорий юқорида айтиб ўтганимиздек, Бағдодда бир неча марта бўлганлар. Ул киши бу ерда Имом Аҳмад ибн Ҳанбал, Муҳаммад ибн Исо ас-Саббоғ, Муҳаммад ибн Соиқ, Шурайх ибн ан-Нуъмон ва бошқалардан ҳадислар ёзиб олганлар. Имом Абу Али ал-Ғассоний «Тақийид ал-муҳмал» номли асарларида бундай деганлар: «Имом ал-Бухорий сўнгги марта Бағдодга келиб қайтаётганларида (бу саккизинчи келиб кетишлари эди) Имом Аҳмад ибн Ҳанбал билан хайр-

лашгани ҳузурларига бордилар. Шунда Имом Аҳмад ибн Ҳанбал Имом ал-Бухорийга ҳасрату алам билан: «Илм ва мухлисларни ташлаб Хуросонга кетасизми?»—деб зорланган эдилар. Бухоро ҳокими Абу Тоҳир Имом ал-Бухорийни она юртлари Бухородан бадарга қилиш мақсадида ул кишига нисбатан турли-туман бўҳтону туҳматлар ёғдирганда, Имом ал-Бухорий Аҳмад ибн Ҳанбалнинг ўша сўзларини эслаб: «Аҳмад ибн Ҳанбалнинг сўзларининг маъносига энди тушундим»—деб кўп афсуслангандилар».

Имом ал-Бухорий Шомда ҳам бўлиб, унда Юсуф ал-Фарйобий, Абу Наср Исҳоқ ибн Иброҳим, Одам ибн Абу Ййос, Абул-Ямон ал-Ҳакам ибн Нофий ва Ҳайва ибн Шурайх каби ўша даврнинг бир қанча машҳур олимларидан сабоқ олдилар. Шундан сўнг, ул киши Мисрга ўтиб, Усмон ибн ас-Сониғ, Саъийд ибн Абу Марям, Абдуллоҳ ибн Солиҳ, Аҳмад ибн Солиҳ, Аҳмад ибн Шубайб, Асбағ ибн ал-Фараж, Саъийд ибн Абу Исо, Саъийд ибн Қасийр ибн Афийр, Яҳё ибн Абдуллоҳ ибн Бакир каби олимлардан илми ҳадис бўйича дарс олдилар. Баъзи манбаъларда кўрсатилишича, Имом ал-Бухорий Ал-Жазира (Месопотамия)нинг Бағдоддан бўлак ерларига ҳам бориб, Аҳмад ибн Абул-Малик ар-Ҳарроний, Аҳмад ибн Язид ал-Ҳарроний, Амр ибн ал-Халаф, Исмоил ибн Абдуллоҳ ар-Риққий каби олимлар билан мулоқотда бўладилар ва улардан ҳам илми ҳадис бўйича сабоқ оладилар. Бундан ташқари, Имом ал-Бухорий Хуросон ва унинг Марв, Балх, Ҳирот, Нишопур, Рай, Жиболу Хуросон каби ерларида ҳам неча марта лаб бўлиб, у ерлик олимлардан ҳадис ёзиб оладилар. Чунончи, Марвда Али ибн Ҳасан ибн Шақийқ, Абдон, Муҳаммад ибн Муқотил ва бошқалардан, Балхда Маккий ибн Иброҳим, Яҳё ибн Бушр, Муҳаммад ибн Абон, Ҳасан ибн Шужоъ, Яҳё ибн Мусо, Қутайбадан, Ҳиротда Аҳмад ибн Абул-Валийд ал-Ҳанафийдан, Нишопурда Яҳё ибн Яҳё, Бушр ибн ал-Ҳакам, Исҳоқ ибн Роҳвайх, Муҳаммад ибн Рофиъдан, Райда Иброҳим ибн Мусодан, Воситда Ҳассон ибн Ҳассон, Ҳассон ибн Абдуллоҳ, Саъийд ибн Абдуллоҳ каби олимлардан ҳадис ёзиб оладилар. Тарихчи Шарафуддин Али Яздий ўзининг «Зафарнома» номли машҳур асарида Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийнинг Кешда ҳам анча муддат истиқомат қилганлари ҳақида ёзади. Юқорида зикр қилинган шаҳар ва мамлакатларга Имом ал-Бухорий яккаю-ягона мақсад — ҳадис илмидан сабоқ

олиш ниятида бориб, улардаги таниқли олимлар билан мулоқотда бўлдилар, ўз билимларини бетиним бойитишга интилдилар. Ал-Хатийб ал-Бағдодий «Бағдод тарихи» номли китобида бундай деб ёзади: «Муҳаддис Жаъфар ибн Муҳаммад ал-Қаттоннинг айтишича, Имом ал-Бухорий: «Мен ҳадисларни минг, эҳтимол ундан ҳам ортиқ уламо шайхларга таяниб ёздим, менинг китобимда исноди кўрсатилмаган бирорта ҳам ҳадис йўқ»—деб айтган эканлар».

Тарихчилар Имом ал-Бухорий устозларининг сони ҳақида ҳам маълумотлар келтирганлар. Чунончи, олим Муҳаммад ибн Абу Ҳотамнинг ёзишича, Имом ал-Бухорий ўзаро суҳбатлардан бирида унга: «Бир минг саксонга уламо шайхдан олиб ёзганман»—деб айгган эканлар. 10-асрда яшаган исфаҳонлик олим Муҳаммад ибн Исҳоқ ибн Манда ал-Исфаҳоний Имом ал-Бухорийнинг устозлари ҳақида махсус асар («Асомийи машоъих») яратиб, уларни алифбо тартибида номма-ном келтиради. Ҳозирги вақтда Саудия Арабистонида истиқомат қилувчи ватандошимиз, иқтидорли олим Назар Муҳаммад ал-Фарйобий таҳқиқ қилиб, кенг кўламда илмий муомалага киритган ушбу мўъжазгина рисола 1991 йили Саудия Арабистонидаги «Мактабат ал-Қавсар» номли матбаада чоп этилган. Ушбу китобда «Саҳийҳ ал-Бухорий»да келтирилган мингдан ортиқ ҳадис ровийларидан 306 тасининг исми шарифи, уларнинг асли қайси шаҳардан келиб чиққанлиги, лақаби ёки куняси ва аксариятининг қайси шаҳарда ва қачон вафот этганлиги ҳақида аниқ маълумотлар келтирилган.

Ҳар бир фан соҳасининг ўзига хос истилоҳлари бўлгани каби ҳадис илмининг ҳам ўз истилоҳлари мавжуддир. Улардан бири «иллат» истилоҳи бўлиб, муҳаддислар унинг мазмунини қуйидагича тушунирадилар: Иллат — бирор ҳадис исноди ёхуд матнидаги дарҳол фаҳмлаб бўлмайдиган ноаниқлик ва мавҳумликлар бўлиб, улар ҳадис қадрига путур етказадиган, унинг ҳаққонийлигига, тўғри деб қабул қилинишига монъелик қилади. Ҳадислардаги иллатларни топиб, уларни исботлаш ва тўғрилаш ҳадис илмида ўта нозик, ўта масъулиятли ва энг мушкул изланишлардан саналиб, у муҳаддиснинг бу борадаги жамики услубу йўл-йўриқларни мукамал билмоғини, бундан ташқари ровийларнинг туғилган, вафот қилган вақт ва жойларини ҳамда уларнинг аслида ҳадисни кимдан эшитиб, қандай сўз

ва иборалар билан ривоят қилганларини аниқламоқ маҳоратига эга бўлмоғини тақозо қилади. Шу боисдан ҳам муҳаддислар: «Бу шартларни тўла-тўқис адо этмоқлик ҳадис илмида энг муаммоли, айни вақтда ўта шарафли ва масъулиятли юмушдир. Зеро бу хусусда кучли қувваи ҳофиза, ўткир фаҳму идрок, илми ҳадис борасида улкан тажриба соҳибларигина сўз очмоқлари жоиздир. Али ибн ал-Мадийний, Яъқуб ибн Шайба, Аҳмад ибн Ҳанбал, Ал-Бухорий, Абу Ҳотам, Абу Зуръа, Ад-Дорақутний каби бир неча муҳаддис ва уларнинг шогирдларигагина бу борада сўз очмоқларига монеълик қилинмаган»,— дейишган. Бу ўринда Али ибн ал-Мадийнийнинг қуйидаги сўзлари иллатли ҳадисларни аниқлаб тузатишнинг қанчалик қийин ва шарафли иш эканлигини яна бир бор исботлайди: «Ўзим билган бир ҳадиснинг иллатини аниқламоғимдан кўра, (турли мамлакатларга бориб бировлардан) ўзим билмаган йигирмата ҳадисни ёзиб олмоғим менинг учун осонроқдир». Дарҳақиқат, исноди зоҳиран муттасилдек туюладиган ҳадис ровийлари силсиласида узилиш бор ё йўқлигини ёхуд ҳадис матни тугал ё тугал эмаслигини ёки бир ҳадисга иккинчи бир ҳадис аралашган ё аралашмаганини аниқлаш ғоятда қийин ишдир. Ровийларнинг таваллуд ва вафотлари вақтини, яшаган масканлари ва туриш-турмушларини, устозлари ва устозларидан ҳадис ривоят қилган шахсларни, ҳадис талабида қилган риҳлатларини аниқламоққа улкан куч-қудрати, сабот-матонати, ўткир ақл-заковати, кучли қувваи ҳофизаси ва чуқур билими бўлмаган кимса иллатли ҳадисларни аниқлаш санъати даргоҳига кириш у ёқда турсин, ҳатто унинг остонасига ҳам қадам қўя олмайди. Имом ал-Бухорий ҳадис илми соҳасида мукаммал эгаллаган санъатлардан бири эса айнан ана шу иллатли ҳадисларни аниқлаш санъати эди. Бу ҳақда муҳаддис Ал-Ҳофиз Аҳмад ибн Ҳамдун: «Мен Имом ал-Бухорийни Усмон ибн Абу Саъийд ибн Марвоннинг жанозасида учратдим. Шунда Муҳаммад ибн Яҳё аз-Зухлӣ Имом ал-Бухорийдан ровийлар исмлари ва иллатли ҳадислар хусусида сўраб эдилар, ул киши камон ўқидек тез, «Қул ҳуваллоҳу аҳад»ни ёддан шариллатиб тиловат қилгандек равон жавоб қилдилар»— дейдилар. Мана шу даврда, яъни 9-асрда Нишопурда илм-фан, айниқса ҳадис илми ниҳоятда тараққий қилган эди. Буюк муҳаддислар Имом ал-Бухорий, Имом Муслим ибн ал-Ҳажжож, Имом ат-Термизий ва бошқа бир қанча алломалар у ердаги мад-

расаларда ҳадис илмидан дарс берардилар. Муҳаддислар орасида илмий мунозара ва баҳслар бўлиб турар эди. Имом ал-Бухорий ҳадис илми бўйича ўз билим ва салоҳиятлари, хусусан иллатли ҳадисларни аниқлаш маҳоратлари билан барчани қойил қолдирган эдилар. Ўз даврининг машҳур муҳаддисларидан бири, Имом ал-Бухорийнинг шогирдлари Муслим ибн ал-Ҳажжож Имом ал-Бухорийга ўз самимий муносабатларини билдириб: «Сизни фақат ҳасадгўйларгина кўра олмайди. Менинг иймоним комилки, сиздек буюк олим бутун оламда йўқ»—деб айтганлар. Имом ал-Бухорийнинг иллатли ҳадисларни аниқлашдаги маҳоратлари ҳақида ул кишига замондош кўпгина олимлар ўз фикрларини билдирганлар. Имом ат-Термизий иллатли ҳадислар хусусидаги «Қитоб ал-илал» номли асарларида: «Ҳадислар, ровийлар, ва уларнинг тарихларидаги иллатлар хусусидаги фикрларимни Имом ал-Бухорийнинг «Қитоб ат-Таърих» номли асарларидан олганман. Шунингдек, Абдуллоҳ ибн Абдурраҳмон ва Абу Зуръадан ҳам фойдаландим, лекин Муҳаммад ал-Бухорийдан фойдаланганимчалик кўп эмас»,—дейдилар. Имом ат-Термизий бул ҳақда яна: «Иллатли ҳадис ва иснодларни аниқлаш борасида Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийдан кўра устун бирорта ҳам олимни кўрмадим»—деб таъкидлайдилар.

Имом ал-Бухорий иштирок этган илмий мажлисларнинг бирида ўз замонасининг етук олимларидан саналган Ал-Фарйобий санади қуйидагича бўлган бир ҳадис ҳақида гапириб: «Суфён Абу Урвадан, у Абул-Хаттобдан, у Абу Ҳамзадан ривоят қилган»,—дедилар. Мажлисида ҳозир бўлганларнинг бирортаси ҳам Суфёндан бошқаларнинг ким эканлигини аниқ билмасди, чунки мазкур ҳадис санадида уларнинг исмлари ўрнига фақат кунялари (Абул-Хаттоб, Абу Ҳамза) келтирилган эди. Шунда Муҳаммад ал-Бухорий вазминлик билан: «Абу Урва — бу Муаммар ибн Рошид, Абул-Хаттоб — Қатода ибн Даома, Абу Ҳамза бўлса, Анас ибн Моликдир. Улар, фаолиятлари инқилобий бўлгани учун ҳам, фақат кунялари билан аталганлар»—дедилар. Ровийларни хато қилганликда айблаш ёки улар айтган ҳадисларнинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилиш масалалари саҳобалар давридаёқ юзага келган бўлиб, ўша пайтда ҳадисларни ёзиб олишда бунга эътибор берилмаган эди. Чунки ҳатто баъзи саҳобалар ривоят қилган ҳадислар орасида ҳам иллатли ҳадислар учраган ҳол-

лар аниқланган эди. Шундай бўлса-да, Пайғамбар алайҳиссаломнинг вафотларига ҳали кўп вақт бўлмаганлиги ҳамда ҳадисларни оммага ёйиш воситаларининг камлиги боисидан дастлаб бунга унчалик қаттиқ киришилмади. Лекин ҳадисларни оммага тарқатиш воситалари кўпайиб, ҳадис айтишга ҳавасмандлар пайдо бўлгач, йирик муҳаддислар бу масалага жиддий киришдилар. Ниҳоят, қайси ҳолларда Жаноб Расулуллоҳнинг замондошларини ҳадис ривоятида хато қилганликда айбламоқ мумкин-у, қайси ҳолларда мумкин эмаслиги ҳақида қонун-қондалар жорий этилди. Ровийларни фақат ўта зарур ҳоллардагина, шунда ҳам одобахлоқ доирасидан заррача чиқмай, хато қилганликда айбламоқ жоиз, деб топилди. Хуллас, ровийлар хатосини аниқловчи муҳаддис ўз ишига юксак диёнат, тақво ва эҳтиёткорлик билан ёндошмоғи зарур эди. Имом ал-Бухорий ҳам бу борада ўзларига юксак диёнат, тақво ва ўта эҳтиёткорликни дастуруламал қилиб олган эдилар. Ул киши ҳадисда хатога йўл қўйган ровий ҳақида «Уни тарк этишган», «Уни одамлар инкор этишган», «Тарк этилган», «Тушириб қолдирилган», «Унинг хусусида бўлак фикр бор», «Унинг хусусида йндашмаган» каби беозор сўзларни ишлатар эдилар. Имом ал-Бухорий камдан-кам ҳолларда бирор равийга нисбатан «У ичидан ўйлаб топган (уйдирмачи)» ёки «Қаззоб (ёлғончи)» дер эдилар. Ул киши айтган энг қаттиқ айблов «Мункир ул-ҳадис» («Ҳадисни инкор қилувчи») деган ибора бўларди. Ҳадис илмида шундай қоида одат тусига кирдики, агар Имом ал-Бухорий бирор ровий ҳақида «У мункир ул-ҳадис» десалар бас, ундан ҳеч вақт ҳадис ривоят қилинмасди. Шу хусусда Ибн ал-Қаттон: «Имом ал-Бухорий: «Кимнинг хусусида «Мункир ул-ҳадис» деган бўлсам, ундан ҳеч вақт ҳадис ривоят қилинмасин»—деб айтганлар»,—дейдилар.

Имом ал-Бухорийнинг кўп сонли устозларидан бирининг исми «Мусаддид» («Тўғри йўлга бошловчи») эди. Имом ал-Бухорий ул кишига қаттиқ ишонганларидан: «Мусаддид исми жисмига монанд кишидурлар. Китобларим ўзимда бўладими ёки ул кишида бўладими, менга фарқи йўқ»—деб доимо такрорлар эдилар. Бундан аёнки, Имом ал-Бухорий ўз китобларининг муҳофазасига алоҳида эътибор берганлар, бу масалага бамисоли ҳадис ривоятига эътибор бергандек эътибор билан қараганлар. Шунингдек, улар қандай одамларнинг қўлида сақланишига ҳам жиддий қараганлар.

Имом ал-Бухорий умр бўйи Оллоҳ таолонинг бандаларига илмий жиҳатдан ҳам, моддий жиҳатдан ҳам нафъ етказмоқни ўзларига энг олий мақсад қилиб қўйган эдилар. Имом ал-Бухорийнинг оталари Исмоил ўз замонларининг йирик муҳаддисларидан бўлиш билан бирга, катта савдогар ҳам эдилар. Ул кишидан Имом ал-Бухорийга каттагина бойлик мерос қолган эди. Имом ал-Бухорий тижоратдан кўраётган даромаддан беш юз дирҳамини фақир мискинларга, илм толибларига сарфлардилар. Толиби илмларга маълум маблағлар (маошлар) ажратиб, уларни Пайғамбар алайҳиссаломнинг ҳадиси шарифларини ўрганишга рағбатлантирар, аҳли илмга, устозу муҳаддисларга ғоятда кўп эҳсон кўрсатардилар. Айни вақтда Имом ал-Бухорий ўз шахсий ҳаётларида ейиш-ичиш ва кийинишда сира ҳам ортиқча дабдаба ва беҳуда сарф-харажатларга йўл қўймасдилар, сабр-тоқат, қаноат, чидамлилик ул киши учун одатий бир ҳол эди.

Имом ал-Бухорий ғоятда беғубор, ҳалол-покиза, диёнатли, тақводор инсон бўлиб, ғийбат у ноҳақликлардан узоқ эдилар, доимо: «Ғийбат ҳаром эканини билганимдан бери ҳеч қачон бирор киши ҳақида ғийбат қилмаганман»—деб таъкидлардилар. Имом ал-Бухорийнинг энг улуғ фазилатларидан яна бири — таассуб (мутаассиблик)нинг ҳар қандай кўринишларидан узоқ эканликларидир. Ул кишининг «Саҳиҳ ал-Бухорий» («Ал-Жамийъ ас-саҳиҳ») номли ҳадис тўпламлари билан чуқур танишган киши бунга амин бўлади. Қанчадан-қанча машаққатлар билан тўпланган ҳадисларининг саҳиҳлигига тўла ишонч ҳосил қилгачгина уларни китобга киритганлари бу фикримизни яна бир бор тасдиқлайди. Имом ал-Бухорийнинг ҳадислар тўплами ҳақида шуни ҳам қайд қилиш керакки, иснодида аҳли суннага мансуб бўлмаган ровийлар ҳам учрайди. Имом ал-Бухорий улар билан гарчанд тариқат масаласида мухолафатда бўлсалар-да, уларнинг ривоятларини ташлаб кетмай, китобларига киритганлар. Лекин, бу ерда шуни айтиш лозимки, бундай эътиқодий муросасозликнинг боиси — ҳадис ривоятига нисбатан мутлақ шубҳага ўрин қолдирмаслик эди. Шул боисдан муҳаддислар аҳл ул-ҳаво (шийъалар, хорижийлар, муътазилийлар ва бошқалар)га мансуб ровийлар айтган ҳадисларни ҳам қабул қилганлар, аммо ул ровийлар бидъатга даъват қилмайдиган, ёлғон-яшиқ ривоятларни тарқатмайдиган, ёлғонни ҳатто хаёлига ҳам келтирмайдиган кишилар

бўлиши шарт бўлган. Шунинг учун ҳам Имом ал-Бухорий улардан айримларининг ривоятини «Ал-Жомий ас-саҳиҳ»га киритиб, баъзилариникини киритмаганлар. Имом ал-Бухорий ровийларнинг ҳадислардаги хатоларини айтиш билан бирга, уларнинг ҳаётдаги эзгу ишлари-ю, чин фазилатларини, агар рост бўлса, ҳеч бир камситмай, батафсил зикр қилганлар.

Пайғамбар алайҳиссаломнинг ҳадисларига нисбатан ўша давр муҳаддисларида бўлган чексиз меҳр ва уларга қатъий амал қилишга интилиш ҳар қандай таҳсинга сазовордир. Бу хусусда баъзи муҳаддислар ўз фикр-мулоҳазаларини билдирганлар. Чунончи, Имом Аҳмад ибн Ҳанбал: «Ўзим амал қилмаган битта ҳам ҳадисни ёзиб олмаганман» — деб таъкидлаган бўлсалар, ўз даврининг йирик муҳаддисларидан бири — Вакийъ ибн ал-Жарроҳ: «Агар бирор ҳаддисни ёд олмоқни истасанг, аввало унга амал қил!»—деб айтганлар. Муҳаддис Иброҳим ибн Исмоил эса: «Ҳадисни ёд олишга унга амал қилиш билан эришар эдик»,—дейдилар. Аллома ас-Суютий «Ат-Тадрийб» номли асарларида буни қуйидагича ифодалайдилар: «Ҳадислардан эшитилган ибодатлар, одоб-ахлоқ ва фазилатларга амал қилмоқ лозим. Бу эса ҳадиснинг закоти бўлиб, унинг ёд олинмоғига яхши омилдир».

Имом ал-Бухорий яшаган даврларида Холид ибн Аҳмад аз-Зухлий Тоҳирийларнинг Бухородаги амири эди. Хорижий юртлардаги сафардан қайтиб келган Имом ал-Бухорий ўз она юртлари Бухорода жойлашиб, шону шуҳратлари турли томонларга тарқагач ва кўп-лаб ҳадис толиблари тўда-тўда бўлишиб ҳузурларига кела бошлагач, Холид ибн Аҳмад аз-Зухлий ул кишини саройига чорлаб, ўзи ва ўғилларига «Саҳиҳ ал-Бухорий» ва «Ат-Таърих ал-кабир» асарларидан сабоқ беришни талаб қилди. Шунда Имом ал-Бухорий унинг вакилига: «Мен илмни хор қилиб, уни ҳукмдорлар эшигига олиб бормайман»—деб жавоб қиладилар. Шундан кейин амир: «Агар Имом ал-Бухорий саройга келишни хоҳламасалар, ўзим ва болаларим учун махсус вақт ажратиб дарс берсинлар, аммо ул вақтда бўлак одамлар бўлмасин!»—деб яна вакилини юборди. Лекин, Имом ал-Бухорий амирнинг бу талабига ҳам рад жавобини бериб: «Илм олмоқлик Пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг меросларидур, бунга барча хосу авом тенг ҳуқуқлидур, агар амирнинг илмга эҳтиёжи бўлса, уйимга ёки масжидга келсин!»—дедилар. Сўнг: «Мободо бу так-

лифим сизга маъқул бўлмаса, ул ҳолда сиз ҳукмдорсиз, яхшиси, илмни ўзгалардан яширмаганим хусусида Қиёмат куни Оллоҳ таоло қошида менга бир далил бўлмоғи учун талабаларга дарс бермоғимни манъ қилиб қўя қолинг!» — деб вакил орқали амирга маълум қилдилар. Мана шу қатъий жавобдан кейин Бухоро амири қаттиқ ғазабланиб Имом ал-Бухорийни шаҳардан чиқариб юбориш йўлларини излай бошлади. Лекин, Имом ал-Бухорий миллионлаб мусулмонларнинг қалбини ўзларига ром қилиб, уларнинг чексиз меҳру муҳаббатини қозонган зот эканликлари боисидан амир ул кишини куч бирла Бухородан чиқариб юбормоққа ботина олмади. Шу боис у бир гуруҳ беандиша, нопок ва мунофиқ одамлардан фойдаланиб, Имом ал-Бухорийга нисбатан халойиқнинг ғазабини қўзғайдиган ёлғон-яшиқ, тухмат гапларни тарқатди. Шундан сўнг, амир ул кишидан шаҳардан чиқиб кетишни талаб қилди.

Имом ал-Бухорий Бухородан чиқиб, Пойкандга келдилар. Аммо, ғанимлар тарқатган ифво-ю бўҳтонлар бу ерга ул кишининг ўзларидан анча илгари етиб келган бўлиб, унинг аҳли бу хусусда икки гуруҳга бўлинган эди. Бири Имом ал-Бухорийни тухмату бўҳтонлардан ҳимоя қилди, иккинчиси эса фисқу фасодчиларни қўллаб-қувватлади. Имом ал-Бухорий Пойканд аҳли ўртасидаги мазкур ихтилофдан воқиф бўлгач, бу ерда яшашни ўзларига муносиб кўрмадилар. Шунда самарқандликлар Имом ал-Бухорийни Самарқандга таклиф этдилар ва унда муқим истиқомат қилиб мударрислик қилмоқларини сўрадилар. Имом ал-Бухорий шунга рози бўлиб Пайканддан чиқдилар-да, Самарқанд яқинидаги Хартанг қишлоғига келиб, бир қариндошларининг уйида тўхтадилар. Лекин, Имом ал-Бухорий Бухорода кўтарилган фитнанинг Самарқандга ҳам етиб келганидан ва унинг аҳли ҳам пойкандликлар каби икки гуруҳга бўлиниб, ўзаро мухолифлик қилаётганидан хабардор бўлгач: «Оллоҳим, Ер юзи қанчалик кенг бўлгани билан, менга торлик қилиб қолди, энди мени ўз раҳматингга олгил!»—деб Оллоҳ таолога дуо қилдилар. Шундан сўнг, ул киши тез кунда бетоб бўлиб, ҳижрий 256 йилнинг Рамазон ҳайити (Ийд ал-фитр) кечаси (870 йил, 31 август) 62 ёшда вафот этдилар.

Имом ал-Бухорий ҳақларида ёзган муаррих ва биографлар ул кишининг ҳусни хулқлари ва маҳосинларини зикр қилганларида, албатта, қувваи ҳофизалари

ва хотираларининг ўта кучли бўлганини алоҳида қайд қилишади. Чунончи, Имом ал-Бухорийнинг хотиралари кучли бўлганлиги хусусида кўпдан-кўп ривоятлар мавжуд бўлиб, ул кишининг болалик даврларидаёқ Оллоҳ таоло ато этган ноёб иқтидору қувваи ҳофизаларини сезган устозларининг «Бу ғоятда фозил инсон бўлади, доврўғи элга дoston зот бўлиб етишади» деган башоратлари тарих китобларида битилган. Буюк муҳаддис Абу Исо ат-Термизий: «Имом ал-Бухорий эл орасида танила бошлагач, Абдуллоҳ ибн Мунир: «Эй Абу Абдуллоҳ, Оллоҳ таоло сизни бу умматнинг зийнати қилиб яратган!»—деган эди»,—дейдилар. Ат-Термизий яна: «Оллоҳ таоло ул кишининг барча хоҳишларини мустажоб қилиб яратган эди»—деб таъкидлайдилар. Тарихчи Шамсуддин аз-Заҳабий қуйидагича ҳикоя қиладилар: «Хошид ибн Исмоил бундай деган эди: «Имом ал-Бухорий биз билан Басра машойихлари ҳузурига қатнар эдилар. Ўша пайтда ул киши ўспирин бўлиб, ҳадисларни ёзиб олмас эдилар. Шу зайлда ўн олти кун ўтгач, Имом ал-Бухорий бизга: «Жуда кўп ҳадис ёзиб олдингизлар, қани менга кўрсатинглар-чи, қанча экан?»—дедилар. Ҳисоблаб кўрсак, ўн беш мингдан зиёд ҳадис ёзиб олибмиз. Шунда Имом ал-Бухорий уларнинг ҳаммасини ёддан айтиб бердилар, ҳатто биз ўшал ёзиб олган ҳадисларимиздаги хатоларни ул киши ёддан айтганда тузатиб ҳам олдик». Олим Муҳаммад ибн ал-Азҳар ас-Сижистоний: «Мен аллома Сулаймон ибн Ҳарбдан ҳадис илмини ўрганар эдим. Ал-Бухорий ҳам биз билан бирга ҳадис эшитардилар-у, лекин сира ёзиб олмасдилар. Шунда: «Нечун ёзиб олмаётир?»—деб баъзилар сўраганда, «Ҳозир барчасини ёдлаб олиб, Бухорога қайтгач, қоғозга туширади» — деб айтишган эди» — дейдилар. Ўшал аллома Сулаймон ибн Ҳарб машҳур муҳаддислардан бўлиб, Маккаи Мукаррамада қози ҳам бўлганлар. Хотиралари ғоятда кучли бўлиб, ҳеч бир қитоб-дафтарга боқмай, ўн минглаб ҳадисни ёддан ривоят қилар эдилар. Абу Ҳотам бу ҳақда қуйидагиларни ҳикоя қиладилар: «Мен Бағдодда Сулаймон ибн Ҳарбдан сабоқ олганман. Ул кишининг шогирдларининг сони қирқ мингдан ҳам ошиб кетган бўлиб, ҳижрий 224 йилда вафот этганлар. Имом ал-Бухорий ҳам ул зотнинг шогирдларидан эдилар. Шунга қарамай, Сулаймон ибн Ҳарб Ал-Бухорийдан :«Сиз бизга Шуъбанинг хатосини тушунтириб берингиз!»—деб илтимос қилардилар. Оллоҳ таоло Имом ал-Бухорийга

шул қадар кучли қувваи ҳофиза, ақлу заковат ва ўткир зеҳн тухфа этган эдики, бул фазилатлар туфайли ҳатто устозлари ҳам ул кишини ниҳоятда қаттиқ иззат-икром қилиб, ҳузурларида дарс ўтишга ботина олмас эдилар. Бу ҳақда Фатҳ ибн Нух ан-Найсобурий: «Мен Али ибн ал-Мадийнийнинг дарсларида ҳозир бўлганимда Муҳаммад ал-Бухорийнинг ул кишининг ўнг томонларида ўтирганларини кўрдим. Шунда устоз ҳар бир ҳадисни зикр қилгач, Ал-Бухорийга ҳайиқиб бир қараб қўяр эдилар»—дейдилар.

Кўпгина манбаъларда уламолар томонидан Имом ал-Бухорийнинг ақл-заковат ва қувваи ҳофизаларини синаш мақсадида уюштирилган синовлар хусусида маълумотлар зикр қилинган. Шундай синовлардан бири Бағдоддаги Дор ул-хилофат (Халифалик уйи)да Бағдод уламолари томонидан уюштирилган. Бағдод муҳаддислари бунинг учун юзта ҳадисни танлаб олишиб, уларнинг матн ва иснодларини ўзгартирдилар, яъни бир иснод матнини иккинчи бир иснод матни билан ва бир матн иснодини бошқа матн исноди билан алмаштириб қўйдилар. Сўнг, уларни ўн кишига ўнтадан бўлиб бердилар-да, йигин вақтида Имом ал-Бухорийга айтишни амр қилдилар. Йигинга минглаб хуросонлик, бағдодлик ва бошқалар келишди. Сўнг, мазкур ўн кишидан бири ўзига топширилган исноду матни чалкаш ўнта ҳадисдан бирини Имом ал-Бухорийга айтиб, унинг хусусида сўради. Шунда Имом ал-Бухорий: «Бундай ҳадисни билмайман»,—дедилар. Бояги киши шу тариқа қолган тўққизта ҳадисни ҳам бирма-бир айтди. Имом ал-Бухорий ҳар сафар: «Бундай ҳадисни билмайман»—деб жавоб қилдилар. Кейин тўққиз киши ҳам навбат билан ўзидаги ҳадисларни айтди. Имом ал-Бухорий уларга ҳам: «Бундай ҳадисни билмайман»—деб жавоб қилдилар. Имом ал-Бухорий уларнинг саволлари тугаганини англагач, биринчи бўлиб савол берган кишига ўғирилдилар-да: «Аммо, сен айтган биринчи ҳадиснинг матни бошқа бир ҳадис иснодига тааллуқли бўлиб, тўғриси мана бундай, иккинчисининг исноди эса бўлак ҳадис матнига тегишли бўлиб, тўғриси мана бундай...»—дея у айтган барча ҳадисларнинг исноду матнини жой-жойига қўйдилар. Шул тариқа Имом ал-Бухорий мазкур ўн киши айтган ҳамма ҳадисларнинг исноду матнларини жой-жойига қўйдилар. Шунда одамлар ул кишининг қувваи ҳофизаларига, ақлу заковатларига тан бериб, чуқур иззат-эҳтиром билдирдилар. Бундай синов Са-

марқандда ҳам уюштирилган бўлиб, тўрт юз муҳаддис Имом ал-Бухорийни тўққиз кун давомида имтиҳон қилган, аммо ул кишини, лоақал бирор ҳадис хусусида бўлса-да, янглиштира олмаган. Бағдодлик олим Абу Бакр ал-Калузоний: «Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийга ўхшаш ҳеч бир олимни кўрмадим. Ул киши илмга оид ҳар қандай китобни олиб унда келтирилган барча ҳадисларни бир марта ўқигандаёқ ёдлаб олардилар»—деб ёзган.

Имом ал-Бухорий ҳадис илми бўйича мукаммал илмга эга бўлиб, илмий мажлисларда талабаларга сабоқ бера бошлагач, довлуглари ҳар тарафга ёйилиб, кўплаб илм толиблари ҳузурларига кела бошладики, ҳатто мажлисларига сиғмай кетишарди. Бундай илмий мажлислар Басра, Бағдод, Ҳижоз, Балх каби шаҳарларда ва умрларининг охирида ватанлари Бухорода ҳам бўлиб ўтган.

Имом ал-Бухорий биз авлодларга бой ва қимматли илмий мерос қолдирганлар. Ул киши ёзган асарлар сони йигирмадан ортиқ бўлиб, улардан «Ал-Жомий ас-саҳиҳ», «Ал-Адаб ал-муфрад», «Ат-Таърих ас-сағийр», «Ат-Таърих ал-авсат», «Ат-Таърих ал-кабийр», «Ал-Жомий ал-кабийр», «Қитоб ал-илал», «Бирр ал-волидайн», «Асомий ас-саҳоба», «Қитоб ал-куна» ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Буюк алломанинг энг муҳим асарлари, шубҳасиз, «Ал-Жомий ас-саҳиҳ»дир. Бу асар «Саҳийҳ ал-Бухорий» номи билан ҳам машҳур бўлиб, ўрта асрларда баъзи адиб ва ҳаттотлар учун уни кўчириш ҳатто тирикчилик манбаи вазифасини ҳам ўтаганки, бу ҳақда ёзма манбаъларда маълумотлар бор. Масалан, таниқли адиб ва тарихчи Ан-Нувайрий (1332 йилда вафот этган) Ал-Бухорийнинг ана шу асарларидан саккиз нусха кўчириб, ҳар бирини минг дирҳамдан сотган, улардан бир нусхаси ҳозир Истамбулда сақланмоқда. «Ал-Жомий ас-саҳиҳ»га кўпдан-кўп шарҳлар ҳам битилган.

Тўпламдаги ҳадислар Ислом дини таълимотига оид умумий қоидаларни акс эттириш билан чекланмай, меҳр-муҳаббат, саҳийлик, очиқ қўнгиллилик, катталарга ҳурмат, етим-есирларга мурувват, фақир-бечораларга ҳиммат, ватанга муҳаббат, меҳнатсеварлик, ҳалоллик сингари чин инсоний фазилатларни ҳам улуғлайди.

Буюк ватандошимизнинг номлари бутун Ислом дунёсида катта ҳурмат билан тилга олинади. Ул кишининг ҳурматлари туфайли Ўзбекистондан ташқарида яшаёт-

ган ватандошларимизни «Бухорийнинг юртдошлари, набиралари» деб иззат-икром қилишади. Ислом дунёсининг барча мадраса ва дорулфунунларида Имом ал-Бухорийнинг ҳадислар тўплами Пайғамбар алайҳиссаломнинг суннатлари бўйича асосий дарслик ва дастуруламал ҳисобланади. Давлат ва жамоат арбоблари, олимлар ва дин пешволари доимо ундаги ҳадисларга таяниб иш тутадилар.

1974 йилда жумҳуриятимизда Ислом дунёси вакиллари ва кўплаб хорижий меҳмонлар иштирокида алломанинг 1200 йилликлари кенг нишонланган эди. Тошкентдаги диний олий маъҳаднинг Имом ал-Бухорий номлари билан аталиши бундан ўн икки аср муқаддам илм-фан йўлида беқиёс катта хизмат қилган буюк олимга бўлган чуқур ҳурмат-эътиборнинг бир рамзидир. Алломанинг Самарқанд яқинидаги Хартанг қишлоғида жойлашган салобатли мақбаралари энг азиз қадамжойлардан бири сифатида ардоқланади.

Олиму уламоларимиз олдида турган муҳим вазифалардан бири — улўф боболаримиз имом ал-Бухорий ва Имсом ат-Термизий яратган бой ва қимматли маънавий меросни чуқур ўрганиб, халқимизни ундан баҳраманд қилишдир. Оллоҳ таолога беадад шукрки, мустақиллигимиз шарофати билан бу борада сезиларли ишлар амалга оширилмоқда. Имом ал-Бухорийнинг 4 жилдли «Ал-Жомий ас-саҳиҳ» ва «Ал-Адаб ал-муфрад» номли асарларининг ўзбек тилига таржима қилиниб, нашр этилиши ушбу фикримизга далилдир.

ИМОМ АЛ-БУХОРИЙНИНГ ШОГИРДЛАРИ

Имом ал-Бухорийнинг шогирдлари беҳад кўп бўлган. Бу хусусда олим Ал-Фирабрий: «Имом ал-Бухорийдан тўқсон минг одам ҳадис эшитган» — деб ёзди. Ҳатто устозларининг кўпчилиги ул кишининг илмий мажлисларида қатнашиб, ўзларига фойдали билимларни ёзиб олардилар. Муарриху муҳаддисларнинг ёзишича, Ал-Бухорийдан сабоқ олганлар орасида ул кишининг машҳур устозлари ҳам бўлган. Масалан: Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Маснадий, Абдуллоҳ ибн Мунир, Исҳоқ ибн Аҳмад ас-Сарморий, Муҳаммад ибн Халаф, Ибн Қутайба шулар жумласидандир. Улар ўз даврининг энг фозил ва олим кишилари бўлсалар-да, Ал-Бухорийдан ҳадислар хусусида сабоқ олганлар.

Имом ал-Бухорийнинг фазлу камолларини тан олиб, ул кишининг илмий мажлисларида қатнашган тенгқур олимлардан Имом Абу Зуръа ар-Розий, Абу Ҳотам ар-Розий, Иброҳим ал-Ҳарбий, Абу Бакр ибн Абу Осим, Мусо ибн Ҳорун ал-Ҳаммол, Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Мутийн, Исҳоқ ибн Аҳмад ибн Зийрак ал-Форсий, Абу Бакр Муҳаммад ибн Исҳоқ ибн Хузайма, Ал-Қосим ибн Закариё, Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ал-Хазрамий, Муҳаммад ибн Қутайба, Абу Бакр ал-Аъйун ва бошқалар бўлиб, улар иснод, тарих, ҳадис, иллатли ҳадис, таъдийл илмлари бўйича ўз даврининг буюк алломалари эдилар.

Имом ал-Бухорийнинг шогирдлари орасида шон-шуҳрат чўққисини эгаллаган, исломий илмлар аркони, илми ҳадис ва фикҳни бениҳоят тараққий эттирган уламолардан «Ас-Саҳиҳ» китобининг муаллифи Имом Абу Абдурраҳмон ан-Насоий, «Ал-Жомийъ» асарининг муаллифи Имом Абу Исо ат-Термизий, исломий илмлар бўйича қатор асарлар муаллифи Имом Муҳаммад ибн Наср ал-Марвазий, Имом ад-Доримий, «Ас-Саҳиҳ» номли асар муаллифи машҳур фақиҳ Имом ибн Хузайма ва бошқалар ҳам бор эди. Булар ҳам ўз даврининг йирик муҳаддис ва фақиҳлари эдилар.

БУЮК АЛЛОМАЛАР ИМОМ АЛ-БУХОРИЙ ҲАҚЛАРИДА

Олти буюк муҳаддисдан бири Ан-Насоий Имом ал-Бухорийнинг «Ал-Жомийъ ас-саҳиҳ» номли ҳадислар тўплами хусусида: «Ҳадисга бағишланган барча машҳур тўпламлар ичида Муҳаммад ибн Исмоилнинг китобидан яхши китоб йўқ» — деб айтганлар.

Олим Ал-Исмоилий бундай деганлар: «Абу Абдуллоҳ ал-Бухорий таълиф этган «Ал-Жомийъ ас-саҳиҳ» китоби билан танишиб, унинг ҳақиқатан ҳам саҳиҳ ҳадислар тўплами эканига комил ишонч ҳосил қилдим. Бу қадар буюк шарафга ғоятда кўп ҳадис тўплаб, уларнинг ровийлари ва иллатидан тўлиқ воқиф бўлган, фикҳ илми ва луғатшуносликни ҳар томонлама чуқур ўрганган ҳамда мазкур илмларнинг барчасини теран идрок этиб, уларга бутун умрини бахшида этган олимгина сазовор бўлур. Худо раҳмат қилгур Имом ал-Бухорий бутун умрларини мана шу юқорида зикр қилинган амали солиҳларга фидо қилдилар. Натижада исломий би-

лимлар бўйича энг етук олим бўлиб етишиб, бу соҳада ақл бовар қилмайдиган натижаларни қўлга киритдилар. Бунинг устига ул кишида барча инсоний фазилатлар мужассам эди. Оллоҳ таоло ул кишига одамларга манфаат келтиришдек бир буюк бахтни ато қилган эдики, уни ёруғ юз бирлан адо этдилар».

Машҳур аллома Абу Аҳмад Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Исҳоқ ал-Ҳоким ан-Найсобурий Имом ал-Бухорий хусусларида бундай деган: «Муҳаммад ибн Исмоил, Оллоҳ таоло ул кишини раҳмат қилсин, усул ал-аҳкомни (шариъат ҳукмлари асосларини) Қуръон оятлари ва ҳадислар асосида батафсил баён қилиб берганлар. Кейин, бу борада ижод қилганларнинг ҳаммаси ул кишидан ўрганган».

Аллома Али ибн ал-Мадийний Имом ал-Бухорийнинг «Мен Али ибн ал-Мадийнийдан бошқа биронта олимнинг олдида ўзимни ноқулай сезмаганман» деганларини эшитганда: «Қўйсангизлар-чи, ҳали-вери ул киши ўзларига тенг келадиган олимни кўрмайдилар» — деб айтган эканлар.

Илмий мажлислардан бирида кўп муҳаддисларга устозлик қилган буюк олим Абу Ражо Қутайба ибн Саъийд ибн Жамийл ибн Тарийф ас-Сақафийдан талабалар маст кишининг талоқи ҳақида сўраб турганларида беҳосдан Имом ал-Бухорий келиб қоладилар, шунда Қутайба ас-Сақафий ўша савол берган кишига Имом ал-Бухорийни кўрсатиб: «Аҳмад ибн Ҳанбал ҳам, Исҳоқ ибн Роҳвайҳ ҳам, Али ибн ал-Мадийний ҳам мана шу киши, Оллоҳ таолонинг ўзи бул кишини сенга етказди», — деганлар.

Ириқ ҳадисшунос Аҳмад ибн Ҳанбал: «Шу пайтгача Хуросонда Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийдек буюк аллома етишиб чиққан эмас» — деб Имом ал-Бухорийга юксак баҳо берганлар.

Таниқли олим ва Қуръону ҳадис ҳофизи Абу Юсуф Яқуб ибн Иброҳим ибн Касийр ад-Даврақий ҳамда ҳадис ва фикҳ илмлари бўйича қатор асарлар муаллифи Абу Абдуллоҳ Нуайм ибн Ҳаммод ал-Хузоъий ал-Марвазий: «Муҳаммад ибн ал-Бухорий бу (мусулмон) умматнинг фақиҳидир» — деб таъкидлаганлар.

Таниқли ҳадисшунослардан «Бундор» лақаби билан танилган Муҳаммад ибн Башшор: «Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий давримиздаги Оллоҳ таоло бандаларининг энг фақиҳидир», — деганлар. Имом ал-Бухорий Басрага келганларида эса: «Бугун (Басрага) саййид ал-

фуқаҳо (фақиҳлар подшоҳи) қадам ранжида қилдилар» — деб хитоб қилганлар.

Мовароуннаҳрнинг кўзга кўринган муҳаддисларидан бири Абу Закариё Яҳё ибн Жаъфар ибн Аъйон ал-Бухорий ал-Пойкандий: «Агар менинг ўз умримдан олиб Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийнинг умрига қўшиш имконим бўлганида эди, ҳеч бир ўйламасдан шундай қилардим. Шунингдек, агар мен вафот этсам, оддий бир одам вафот этган бўлади, аммо Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий вафот этсалар, илму урфон барҳам топади» — деб айтганлар.

Мовароуннаҳр шайхи Абу Жаъфар Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ал-Жуъафий ал-Бухорий бундай деганлар: «Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий буюк олим (имом)дир. Кимки уни буюк олим сифатида кўрмаса, гуноҳкордир».

Ириқ ҳадисшунос олим Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Абдурраҳмон ибн ал-Фазл ибн Баҳром ад-Дорамийга талабалар бир ҳадис хусусида: «Бу ҳадисни Имом ал-Бухорий саҳиҳ (ишончли) деб ҳисоблаганлар» — дейишганда, ул киши: «Имом ал-Бухорий мендан кўра фаҳмлироқ бўлиб, Оллоҳ таоло бандалари ичида ўта зеҳнлисидир» — деб жавоб қилганлар.

Ат-Термизий ўз устозлари Имом Ал-Бухорийни умр бўйи қаттиқ иззат-ҳурмат қилганлар. Араб тарихчиси Шамсуддин аз-Заҳабий «Тазкират ул-хуффо» («Ҳофизлар ҳақида тазкира») номли асарида ёзишича, Ат-Термизий Имом ал-Бухорийнинг вафотлари туфайли кўп йиғлаганларидан кўзлари кўр бўлиб қолган экан.

Аллома Ал-Ажлуний бундай деб ҳикоя қиладилар: «Бир куни Имом ал-Бухорий кемага чиқиб ҳадис талабида бир юртга сафар қиладилар. Шунда ҳамёнларида минг динарлари бор эди. Бир маҳал кемадаги йўловчилардан бири ҳузурларига келди-да, ул кишига сохта меҳрибонликлар кўрсатиб, ҳамсуҳбатлари бўлиб олди. Имом ал-Бухорий унинг бу меҳру оқибатини кўриб, уни ёқтириб қолдилар. Пировардида Имом ал-Бухорий ўзaro суҳбатлардан бирида ёнларидаги минг динар хусусида унга айтиб қўйдилар. Кунлардан бир куни ўшал одам уйқусидан уйғонгани ҳамоноқ дод-фарёд солганча қўйлагини пора-пора қилиб, юзу бошини тирнай бошлади. Унинг бу аянчли аҳволини кўрган кема аҳли даҳшату ҳайратга тушишиб, нечун бундай қилаётганини суриштиришди. У: «Минг динар солинган ҳамёним бор эди, йўқолиб қолди» — деди. Шунда одамлар

кемадаги барча йўловчиларни бирма-бир тинтий бош-лашди. Имом ал-Бухорий буни кўриб, ёнларидаги ҳам-ёнларини яширинча денгизга ташлаб юбордилар. Таф-тишчилар Имом ал-Бухорийни ҳам, қолганларни ҳам тинтиб кўриб, ҳамённи топиша олмагач, бояги туҳмат-чининг тоза таъзирини беришди.

Кема кўзланган манзилга етиб, одамлар қирғоққа тушишгач, ўшал муттаҳам Имом ал-Бухорийнинг қош-ларига келиб: «Хамёнингизни не қилдингиз?» — деди. Имом ал-Бухорий: «Денгизга ташлаб юбордим», — де-дилар. Муттаҳам: «Шундай катта бойликдан айрилмоқ-қа қандай кўзингиз қийди?» — деди. Шунда Имом ал-Бухорий унга: «Эй жоҳил! Бутун умримни Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ҳадиси шарифлари-ни жамлашга фидо қилганимни наҳотки билмасан?! Бутун олам менинг ҳалолу поклигимни эътироф қил-ган бир пайтда, нечун мен ўзимни «ўғри» деган туҳмат балосига гирифтор қилайин?! Бир неча динор деб ҳаё-тим давомида эришган одамлар ишончи-ю, ҳалоллигим-ни бой берайинми?!» — деб жавоб қилдилар.

Муҳаммад ибн Абу Ҳотам: «Мен Имом ал-Бухорий-нинг бундай деганларини эшитганман», — дейдилар: «Бир куни мен ҳадис талабида Одам ибн Абу Иёснинг юрти томон йўлга чиқдим. Тез кунда сафар озуқам ва пулим тугаб, ҳадеганда нафақам етиб келавермагач, ўт-ўланларни тановул қила бошладим, аммо бу ҳақда ҳеч кимга айтмадим. Шу аҳволда икки кун ўтди, учинчи куни менга нотаниш бир одам келди-да, қўлимга бир халта динор тутқазиб: «Буни ўзингизга сарф қилингиз!» — деди».

Абулҳасан Юсуф ибн Абу Зарр ал-Бухорий бундай дедилар: «Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий бетоб бў-либ қолдилар. Шунда ул кишининг пешобларини та-библарга кўрсатишди. Улар: «Бу пешоб баъзи нас-роний усқуфлар (епископлар) пешобига ўхшайди, чун-ки улар nonхуруш ейишмайди», — дейишди. Имом ал-Бухорий табибларнинг гапини тасдиқлаб: «Мен қирқ йилдан буён nonга ҳеч нарсa қўшиб емайман (сув ва nonдан бўлак емак истеъмол қилмайман)», — дедилар. Табиблардан ул кишининг дардларига даво сўрашиб эрди, улар: «Бирдан-бир даво nonга бўлак егуликлар-ни ҳам қўшиб емоқликдур» — деб жавоб қилишди. Аммо Имом ал-Бухорий бунга кўнмай, қаттиқ туриб олдилар. Машойихлар ва илм аҳли қайта-қайта илти-

мос қилавергачгина: «Майли, энди нонга қанд қўшиб ейман», — дедилар».

Умар ибн Ҳафс ал-Ашқар бундай дейдилар: «Биз Басрада Муҳаммад ибн Исмоил билан биргаликда машойихлардан ҳадис ёзиб олар эдик. Шунда бир неча кун ул киши кўринмай қолдилар, биз излаб уйларида топдик. Қарасак, яланғоч ўлтирибдилар, чунки бор-йўқларини сарфлаб бўлган эканлар. Биз тезда бир неча дирҳам тўплаб, ул кишига кийим сотиб олдик-да, кийдириб қўйдик. Сўнг, ул киши яна биз билан бирга ҳадис ёзиб олишда давом этдилар.

Бир куни бир одам соқолидаги хасни олиб масжид саҳнига ташлади. Шунда Имом ал-Бухорий ҳеч кимга билдирмай ўшал хасни олдилар-да, енгларига тиқиб қўйдилар. Сўнг, масжиддан чиқиб, уни бир чеккага ташладилар».

«Таъриху Бағдод» номли китобда зикр қилинишича, бир куни йирик муҳаддис Амр ибн Алининг дўстлари Имом ал-Бухорийга бир ҳадисни айтишади. Шунда Имом ал-Бухорий: «Бундай ҳадисни билмайман», — дейдилар. Сўнг, улар «Имом ал-Бухорий билмаган ҳадис ҳам бор экан!» дея хурсанд бўлганча шоша-пиша Амр ибн Алининг ҳузурларига боришади-да, шул ҳақда ул кишига хабар қилишади. Шунда Амр ибн Али уларга: «Муҳаммад ибн Исмоил билмаган ҳадис — ҳадис эмас!» — деб жавоб қиладилар.

Қуръон ва ҳадислар ҳофизи, йирик муҳаддис Ражо ибн Муражжа бундай дейдилар: «Муҳаммад ибн Исмоилнинг бўлак уламолардан устунлиги — эркакларнинг аёллардан устунлиги кабидир!».

Аллома Муҳаммад ибн Абу Ҳотам Варроқ ал-Бухорий бундай дейдилар: «Мен бир куни тушимда Имом ал-Бухорийнинг Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ортларидан изма-из кетаётганларини кўрдим. Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳар қадам ташлаганларида Имом ал-Бухорий ул зотнинг қадамлари ўрнига қадам қўяр эдилар».

Аллома Нажм ибн Фузайл қўйидагича ҳикоя қилдилар: «Мен Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламни тушимда кўрдим. Ул зот қабрларидан чиқиб илгари юриб кетдилар, Имом ал-Бухорий бўлсалар, ортларидан эргашдилар. Шунда Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва саллам қадам ташласалар, Имом ал-Бухорий ул зотнинг қадамлари ўрнига қадам қўяр эдилар».

Аллома Абу Зайд ал-Марвазий бундай дейдилар:

«Бир куни мен (Каъбада) рукн ва мақом оралиғида ухлаб ётган эдим, тушимда Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламни кўрдим. Ул зот менга: «Эй Абу Зайд! Шофийий (мазҳабидаги умматим)нинг китобини қачон ўқийсан? Менинг китобимни ўқимайсанми?» — деб марҳамат қилдилар. Мен: «Ё Расулаллоҳ! Сизнинг китобингиз қайси китоб?» — дедим. Шунда ул зот: «Муҳаммад ибн Исмоилнинг тўплами» — деб жавоб қилдилар».

«АЛ-ЖОМИЪ АС-САҲИҲ» ИМОМ АЛ-БУХОРИЙНИНГ ШОҲ АСАРЛАРИ

Имом ал-Бухорийнинг 4 жилддан иборат «Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ» номли ҳадислар тўплами мусулмонлар учун Қуръони Каримдан кейин иккинчи манбаъ ҳисобланади. Бу асарнинг тўлиқ номи «Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ ал-муснад мин ҳадийси Расулиллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва саллам ва сунаниҳи ва аййомиҳи» ёки тарихчи Бадруддин ал-Айнийнинг ёзишича, «Ал-Жомиъ ал-муснад ас-саҳиҳ ал-мухтасар мин умури Расулиллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва саллам ва сунаниҳи ва аййомиҳи» бўлсада, қисқача «Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ» ёхуд «Саҳиҳ ал-Бухорий» номи билан машҳурдир. Ушбу асарнинг таълиф этилиш сабаблари хусусида уламолар турли далилларни келтиришади. Масалан, Иброҳим ибн Маъқил ан-Насафийнинг айтишларича, Имом ал-Бухорий бундай деган эканлар: «Бир куни биз Исҳоқ ибн Роҳвайҳнинг хузурларида бўлгандик. Шунда ул киши: «Бирортангиз Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ҳадисларини мухтасар саҳиҳ тўплам қилсангиз эди! — дедилар. Бу гап менинг қалбимга чуқур ўрнашиб қолиб, ўша кундан «Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ» номли китобимни ёзишга киришдим». Тарихчи Ан-Нававий келтирган далилга кўра эса Имом ал-Бухорий бундай деган эканлар: «Тушимда Пайғамбар алайҳиссаломни кўрдим. Шунда мен ул зотнинг қаршиларида туриб, елпиғич билан муборак юзларидан ниманидир ҳайдаялман. Мен бу тушим маъносини таъбирчилардан сўрасам, улар: «Сиз Пайғамбар алайҳиссалом қавлларини ёлғондан тозалайсиз», — дейишди. Мана шу гап менинг зиммамга «Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ»ни ёзмоқни юклади».

Имом ал-Бухорий ғоятда тақводор ва покиза инсон бўлиб, Муҳаммад алайҳиссаломнинг саҳиҳ ҳадисларини

тўплашга жуда катта масъулият ва ҳалоллик билан ёндошганлар. Шу боисдан ҳам алломанинг ўзлари: «Китобимга, таҳорат қилиб икки ракъат намоз ўқимай туриб, биронта ҳам ҳадис киритмаганман» — деб таъкидлайдилар.

Имом ал-Бухорийнинг таъкидлашларича ҳам, уламоларнинг ёзишича ҳам тўпламга олти юз минг ҳадисдан фақат (7275 та) саҳиҳлари танлаб киритилган ва у 16 йил давомида таълиф этилган. Унинг айнан қаерда ёзилганлиги ҳақида турли фикрлар мавжуд. Тарихчи Ибн Ҳажар ал-Асқалоний барча фикрлар асосида бундай хулосага келган: «Имом ал-Бухорий «Ал-Жомийъ ас-саҳиҳ»ни Байтуллоҳда ёзишга киришиб, ўз она юртлари Бухорода ниҳоясига етказганлар ва оққа кўчирганлар. Албатта, аллома ўз асарларига киритган аксар ҳадисларни хорижий юртларда сафарда бўлганларида тўплаганлар. Сўнг, уларни уч марта таҳрир этиб, китоб таснифини тугатганлар». Имом ал-Бухорийнинг ҳадис илми ва ровийлар тарихини мукаммал билганликлари, ҳадисларни тўплаш мақсадида хорижий мамлакатларга сафар қилиб, кўплаб муҳаддислардан ҳадислар ёзиб олганликлари ва ниҳоят, ақл бовар қилмайдиган даражада кучли қувваи ҳофиза, ноёб қобилият соҳиби эканликлари «Ал-Жомийъ ас-саҳиҳ»дек буюк асарнинг дунёга келишига сабаб бўлди. Имом ал-Бухорий «Ал-Жомийъ ас-саҳиҳ»ни яратишда илмий режа асосида иш олиб бордилар. Бу эса ҳадислар тўплашда ҳам, уларни асар сифатида яхлит тартибга келтиришда ҳам муҳим ижобий роль ўйнади. Имом ал-Бухорий ровийлар хусусида ҳам жуда катта масъулият ва эҳтиёткорлик билан иш тутиб, қайта-қайта текширувлардан сўнггина улардан ҳадислар ёзиб олганлар. Бу хусусда алломанинг ўзлари: «Минг ёки ундан ортиқ ишончли уламолардан ҳадис ёзиб олдим, менинг асаримга исноди келтирилмаган биронта ҳам ҳадис кирмаган» — деб таъкидлайдилар. Шу боисдан ул киши ҳадис ривоят қиладиган шахслар хусусидаги барча маълумотларни тўлиқ билгачгина улардан ҳадис ёзиб олганлар. Бу ҳақда Имом ал-Бухорий: «Бировдан ҳадис ёзиб олиш услубим бошқалар услубига ўхшамас эди. Мен, агар бирор шахсдан ҳадис ёзиб олмоқчи бўлсам, энг аввало унинг исми шарифи, куняси, насл-насаби, айтаётган ҳадиснинг манбаси ва унинг нусхалари ҳақидаги хабарларни сўраб-суриштирар эдим, аммо бошқалар бу масалаларга кўп ҳам эътибор бермайдилар», — дейдилар. Имом ал-Бу-

хорий «Иймон — қавл ва унга амал қилмоқлик» деган шиорга умр бўйи вафо қилдилар.

Аввал таъкидлаб ўтилганидек, Имом ал-Бухорийнинг бу асарларига фақат саҳиҳ ҳадислар киритилган. Албатта, бу ўта машаққатли ва хайрли ишни амалга оширишда муаллиф маълум қонун-қоидага, бошқача қилиб айtilса, муайян шартларга риоя қилганлар. Умуман, ҳадисшунослик илмида «Саҳиҳ» деб тан олинган олти та тўпламнинг муаллифлари ҳам, бошқа муҳаддислар ҳам ўзига хос шартларга риоя қилган ҳолда ўз асарларини яратганлар. Бу ҳақда олимлар томонидан махсус асарлар ҳам битилган. Масалан, Ибн Тоҳир ал-Муқаддасийнинг «Шурут ал-аимма ас-ситта» («Олти уламо шартлари»), Абу Бакр ал-Хозимийнинг «Шурут ал-аимма ал-хамса» («Беш уламо шартлари») асарлари шулар жумласидандир. Манбаъларда «Имом ал-Бухорийнинг шартлари» деб аталадиган қондалар, асосан, қуйидагилардан иборат: ҳадис исноди муттасил, яъни узлуксиз, ҳадис ровийи Исломи динига мансуб, ҳақгўй, одил, вазмин, ўткир зеҳнли, хато-нуқсонни кам, иймон-эътиқоди комил ва мустаҳкам бўлмоғи лозим. Имом ал-Бухорий ўз тўпламлари хусусида: «Фақат саҳиҳ ҳадисларнигина «Ал-Жомийъ»га киритдим» — дейдилар.

Имом ал-Бухорийнинг «Ал-Жомийъ ас-саҳиҳ» асарларига жуда кўп шарҳлар ёзилган бўлиб, улар ҳажм ва аҳамият жиҳатидан хилма-хилдир. Қатор манбаъларда (масалан; Ҳожи Халифанинг «Кашф уз-зунун», Ал-Қасталонийнинг «Муқаддима», Умар Ризо Қаҳҳоланинг «Муъжам ал-муаллифийн» асарлари) келтирилишича, уларнинг сони юзга яқиндир.

«Саҳиҳ ал-Бухорий»ни европаликлардан дастлаб Крейзон деган олим инглиз тилига таржима қилиб, 1879 йилда Белк деган шаҳарда ўн жилдда нашр этган. Доктор Муҳаммад Муҳсинхон ҳам уни инглиз тилига таржима қилиб, нашр эттирган. Шунингдек, бу асар 1935 йилда олмониялик аллома Муҳаммад Асад (Исомни қабул қилиб, шу исмни олган) томонидан немисчага таржима қилиниб, мухтасар изоҳ билан икки жилдда нашр этилган. Асарнинг катта қисми 1936 йилда немис тилида Кембрижда ҳам нашр этилган. «Ал-Жомийъ ас-саҳиҳ»нинг дастлабки икки жилди Аҳмад Найим томонидан турк тилига ағдарилиб, 1928 йили Истанбулда нашр этилган. Сўнг, Комил Мийрос

деган олим унинг таржимасини охирига етказиб, қолган икки жилдини ҳам нашр эттирган.

«Саҳиҳ ал-Бухорий»нинг француз тилидаги таржимаси О. Ходас ва В. Марсуйс деган олимлар томонидан 1903—1914 йилларда бажарилган бўлиб, Парижда нашр этилган (1984).

ИМОМ АЛ-БУХОРИЙНИНГ «АЛ-ЖОМИЪ АС-САҲИҲ»ДАН БЎЛАК АСАРЛАРИ

Манбаъларда келтирилишича, Имом ал-Бухорий ўз ижодий фаолиятлари даврида йигирмадан ортиқ асар яратганлар. Қуйида улар хусусида қисқача тўхталамиз:

1. «Ал-Адаб ал-муфрад» («Беназир адаб»): Бу асар Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ахлоқ-одоблари хусусидаги ҳадиси шарифлардан иборатдур. Ўзбекистонда унинг арабча матни икки марта нашр этилган. 1990 йилда эса олим Ш. Бобоҳонов уни ўзбек тилига таржима қилиб, чоп эттирган. Ҳиндистон, Туркия ва Мисрда ҳам бир неча бор нашр этилган.
2. «Китоб ал-куна» («Кунялар ҳақида китоб»). Бу асар ровийлар кунялари ҳақида бўлиб, муҳаддислар баъзи ҳолларда уларни исмлари ўрнига кунялари билан атаганлар. Бу эса ровийларни бир-бири билан чалкаштириб юборилишига, охир-оқибат хато қилинишига олиб келган. Шу боисдан Имом ал-Бухорий бу китобда ровийларнинг кунялари билан бирга исмларини ҳам келтирганлар. У Ҳиндистонда 1940 йилда чоп этилган.
3. «Китоб ал-фавоид» («Фойдали сабоқлар ҳақида китоб»). Бу рисола Имом ат-Термизийнинг «Ал-Жомиъ» номли асарларининг «Китоб ал-маноқиб» бобида зикр этилган. Аммо, биз асарнинг айнан қандай мавзуга бағишланганини аниқ билмаймиз. Чунки, у бизгача етиб келмаган.
4. «Жузъ рафъ ал-йадайн» («Икки қўлни кўтариш ҳақида»). Ушбу асар ибодатда икки қўлни кўтариш ҳақидаги ҳадисларга доир.
5. «Ат-Таърих ал-кабийр» («Катта тарих»). Бу асар Жаноб Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва саллам ва ул зотнинг аجدод-авлодлари хусусида ҳадис ривоят қилган саҳоба, тобеъийн ва атбоъут-тобеъийнлар ҳақидаги маълумотларни ўз ичига олган. Унинг қўл-

ёзма нухасининг баъзи қисмлари Ҳайдаробод кутубхонасида сақланади. Ҳайдарободда 4 жилдда нашр этилган.

6. «Ат-Таърих ал-авсат» («Ўрта тарих»). Ушбу асарнинг бир қўлёзма нухаси Ҳиндистоннинг Ҳайдаробод шаҳрида мавжуд.
7. «Ат-Таърих ас-сағийр» («Кичик тарих»). Бу асарда машҳур саҳобалар, тобеъинлар ва тобеъинларнинг издошлари хусусида зикр қилинган бўлиб, уларнинг вафот этган йиллари, наслу насаблари, ўзаро мулоқотлари баён қилинади. У Ҳиндистон ва Мисрда нашр этилган.
8. «Ал-Жомий ал-кабийр» («Катта тўплам»). Бу асар ҳақида батафсил маълумотга эга эмасмиз. Унинг қўлёзма нухаси сақланганлиги ҳақида Ҳожи Халифанинг «Қашф аз-зунун» асарида айtilган.
9. «Халқ афъол ал-ибод» («Бандалар ишларининг табиати»). Бу китобда Куръони Карим оятлари ва ҳадиси шарифлар асосида шийъа, хавориж ва муътазилийлар каби сохта гуруҳлар даъвоси рад қилинган бўлиб, у 1886 йилда Ҳиндистонда ва 1958 йилда Маккаи Мукаррамада нашр этилган.
10. «Китоб аз-зуъафо ас-сағийр» («Заиф ҳадислар айтган ровийлар ҳақида кичик китоб»). Бу асар «Китоб аз-зуъафо» номи билан ҳам маълум бўлиб, унда заиф ҳадисларни аниқлаш йўл-йўриқлари баён қилинган. У 1885 йилда Ҳиндистонда чоп этилган.
11. «Ал-Муснад ал-кабийр» («Катта таянч»). Бу асарнинг бир қўлёзма нухаси Иккинчи жаҳон урушидан олдин Олмониядаги қўлёзмалар кутубхонасида сақланганлиги ҳақида манбаъларда зикр қилинади.
12. «Ат-Тафсир ал-кабийр» («Катта тафсир»). Бу асар ҳақида Ал-Бухорийнинг шогирдлари Ал-Фирабрий зикр қилган. Немис шарқшуноси Карл Броккельманнинг ёзишича, унинг бир қўлёзма нухаси Жазаирда, яна бир нухаси Парижда сақланар экан.
13. «Китоб ал-Ҳиба» («Хайр-эҳсон ҳақида китоб»). Имом ал-Бухорийнинг бу китоблари ҳақида шахсий котиблари Муҳаммад ибн Абу Ҳотам ал-Варроқ: «Имом ал-Бухорий хайр-эҳсон ҳақида бир китоб таълиф этдилар, унга беш юзга яқин ҳадис кирган» — деб ёзган. Афсуски, бу асарнинг бирон-бир қўлёзма нухаси бизгача етиб келгани маълум эмас.
14. «Асомий ас-саҳоба» («Саҳобалар исмлари»). Имом

- ал-Бухорийдан аввал бирор муаллифнинг бу мавзуда китоб ёзгани маълум эмас. Асарнинг бир қўлёзма нусхаси Иккинчи жаҳон урушидан олдин Олмонияда сақланганлиги ҳақида маълумотлар бор.
15. «Китоб ал-вухдон» («Ягоналар ҳақида китоб»). Аллома бу асарда фақат бир дона ҳадис ривоят қилган саҳобаларни зикр қиладилар. Унинг ҳам бизгача етиб келгани маълум эмас.
 16. «Китоб ал-мабсут». Бу асар ҳақида олим Ал-Халилий ўзининг «Ал-Иршод» номли асарида зикр қилган бўлиб, унинг мавзуи бизга номаълум. Асарнинг қўлёзма нусхаси Иккинчи жаҳон урушидан аввал Олмонияда бўлганлиги манбаъларда зикр қилинади.
 17. «Китоб ал-илал» («Иллатли ҳадислар ҳақида китоб»).
 18. «Бирр ал-волидайн» («Ота-онага меҳр-муҳаббат»).
 19. «Китоб ал-ашриба» («Ичимликлар ҳақида китоб»). Ушбу асар ҳақидаги жузъий маълумотлар Ад-Доруқутнийнинг «Ал-Муъталаф ва ал-Мухталаф» номли китобида келтирилган бўлиб, бизгача етиб келмаган.
 20. «Қазойо ас-саҳоба ват-тобиъийн» («Саҳоба ва тобеъинлар масалалари»). Саҳоба ва тобеъинлар ҳақидаги маълумотларни ўзида мужассам қилган ушбу асар, афсуски, бизгача етиб келмаган.
 21. «Китоб ар-риқоқ» («Нафосат ҳақида китоб»). Бу асар ҳақида «Қашф аз-зунун» номли асарда «Китоб ар-риқоқ» — ҳадис китобларидан бири» деган ибора бор холос.
 22. «Ал-Жомийъ ас-сағийр фил-ҳадис» («Ҳадис ҳақида кичик тўплам»). Бу асарнинг бир нусхаси Иккинчи жаҳон урушидан олдин Олмонияда бўлганлиги таҳмин қилинади.
 23. «Ал-Қироату халфал-имом» («Имом ортида туриб қироат қилиш»). Бу асар Миср ва Ҳиндистонда чоп этилган.

«САҲИҲ АЛ-БУХОРИЙ»ГА ЁЗИЛГАН АЙРИМ ШАРҲЛАР

«Фатҳ ал-борий ли-шарҳ Саҳиҳ ал-Бухорий». Муаллифи Шайхул-ислом Абулфазл Аҳмад ибн Али ибн Ҳажар ал-Асқалоний (? — 1448). Бу шарҳ Имом ал-Бухорийнинг «Ал-Жомий ас-саҳиҳ» номли асарларига битилган энг мукаммал ва энг мўътабар шарҳдир. Бу асар хусусида буюк араб мутафаккири Ибн Халдуни (15-аср): «Ибн Ҳажар ал-Асқалонийнинг Имом ал-Бухорий асарига ёзган «Фатҳ ал-борий» номли шарҳини бутун Ислому умматининг ўрганмоғи қарздир» — деб ёзади. Ҳақиқатан ҳам бу асар илмий жиҳатдан ғоятда мукаммал ва муҳим бўлиб, ҳар бир ҳадис илми тадқиқотчиси унга мурожаат қилмоғи зарур. Ал-Асқалонийдан кейин «Ал-Жомий ас-саҳиҳ»га шарҳ ёзган барча муаллифлар ана шу асардан фойдаланганлар.

«Ҳадй ус-сорий муқаддимат фатҳ ал-борий». Бу шарҳнинг ҳам муаллифи Ибн Ҳажар ал-Асқалоний бўлиб, у «Фатҳ ал-борий»га битилган муқаддима ҳисобланади. Бу асар ўн бўлимдан иборат. Унда Имом ал-Бухорийнинг таржимаи ҳоллари, асарлари ва шогирдлари ҳақида ҳам маълумотлар бор.

«Ал-Йълму би-ман зукира фил-Бухорий мин алаълум». Бу асарнинг ҳам муаллифи Ибн Ҳажар ал-Асқалонийдир. Муаллиф бу асарида «Таҳзийб ал-камол» номли китобига кирмай қолган ровийлар ҳақида зикр қилади.

«Таълийқ ат-таълийқ». Бунинг ҳам муаллифи Ибн Ҳажар ал-Асқалоний бўлиб, унда аллома Ал-Айнийнинг эътирозларига жавоб берилган. Унинг қўлёзма нусхаси Рампур (Ҳиндистон)даги кутубхоналарда мавжуд.

«Тадрийж ат-тафсир». Ушбу асарнинг ҳам муаллифи Ибн Ҳажар ал-Асқалоний бўлиб, унда «Ал-Жомий ас-саҳиҳ»нинг Қуръони Карим суралари билан боғлиқ ҳадислари шарҳланган.

«Ал-Қавокиб ад-дирорий». Муаллифи Шамсуддин Муҳаммад ибн Юсуф ибн Али ал-Кирмоний. Бу асар Қоҳирада чоп этилган. Унинг қўлёзма нусхаси Истанбул кутубхоналарида мавжуд.

«Ат-Талвийҳ». Муаллифи Ал-Ҳофиз ал-Мўғултоий ибн Қилич ат-Туркий Алоуддин ал-Мисрий ал-Ҳанафий (? — 1361).

«Шарҳ Ибн Баттол». Муаллифи Абулҳасан Али ибн Халиф ибн Абдулмалик ибн Баттол (? — 1052/1057).

«Гоят ат-тавзийх лил-Жомиъ ас-саҳийх». Муаллифи Усмон ибн Исо ибн Иброҳим ас-Сиддиқий ал-Ҳанафий. Бу асарнинг қўлёзма нусхаси Рампурдаги «Ал-Мактаба ал-амириййа» кутубхонасида сақланади.

«Ал-Кавкаб ас-сорий фи шарҳ ал-Жомиъ ас-саҳийх лил-Бухорий». Муаллифи Аш-Шайх Абулҳасан Али ибн Ҳусайн ибн Урва ал-Мосулий ал-Ҳанбалий (? — 1432), Бу асарнинг қўлёзма нусхаси Рампурдаги «Ал-Мактаба ал-амириййа» кутубхонасида мавжуд.

«Шарҳ Саҳийх ал-Бухорий». Муаллифи Абдурраҳмон ал-Баҳра. Қўлёзма нусхаси Рампурдаги «Ал-Мактаба ал-амириййа» кутубхонасида сақланади.

«Шарҳ Саҳийх ал-Бухорий». Муаллифи Абу Довуд. Қўлёзма нусхаси Истанбулдаги «Аё-София» кутубхонасида мавжуд.

«Шарҳ ал-Муҳаллаб». Муаллифи Муҳаллаб ибн Абу Сафра ал-Аздий (? — 1043).

«Мухтасар Шарҳ ал-Муҳаллаб». Муаллифи Муҳаллаб ибн Абу Сафра ал-Аздийнинг шогирди Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Ҳалаф ал-Муробий (? — 1092).

«Ал-Ажвиба алал-масоил ал-мустағриба мин ал-Бухорий». Муаллифи Абу Умар Юсуф ибн Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Абдулбирр ал-Моликий (? — 1071).

«Ас-Сирож». Муаллифи Абу аз-Зинод.

«Шарҳ ал-Бухорий». Муаллифи Абдулкарим ибн Абдуннур ибн Мунир ибн Абдулкарим ибн Али ибн Абдулҳақ ал-Ҳалабий (? — 1334).

«Шарҳ Саҳийх ал-Бухорий». Муаллифи Али ибн Мустафо аш-Шофиъий (? — 1761).

«Шарҳ ад-Довудий». Муаллифи Абу Жаъфар Аҳмад ибн Саъийд ад-Довудий.

«Умдат ал-қорӣ фи шарҳ Саҳийх ал-Бухорий». Муаллифи Бадруддин Абу Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Мусо ал-Айний ал-Ҳанафий (? — 1451). Бу шарҳ Қоҳира ва Байрутда нашр этилган.

«Шавоҳид ат-тавзийх». Муаллифи Сирожуддин Умар ибн Али ибн Аҳмад ибн ал-Мулаққин аш-Шофиъий (? — 1402).

«Ал-Ломий ас-сабийх». Муаллифи Шамсуддин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Абдудойм ибн Мусо ал-Бурмовий (? — 1427). Қўлёзма нусхаси Истанбулдаги «Аё-София» кутубхонасида мавжуд.

«Ат-Талқийх ли-фаҳм ал-қорӣ ас-саҳийх». Муаллифи Сабт ибн ал-Ажамий (? — 1434/1438).

«Мажмаъ ал-баҳрайн ва жавоҳир ал-хабарайн». Му-

аллифи Тақийуддин Яҳё ибн Муҳаммад ибн Юсуф ал-Кирмоний (? —1430).

«**Шарҳ Саҳийҳ ал-Бухорий**». Муаллифи Абу Ҳафс Умар ибн ал-Ҳасан ибн Умар ал-Аъвазий ал-Ашбилӣ (? —1068).

«**Шарҳ Саҳийҳ ал-Бухорий**». Муаллифи Абулқосим Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Умар ибн Барад ат-Тамимӣ.

«**Шарҳ Ибн ат-Таййин**». Муаллифи Абдулвоҳид ибн ат-Таййин ас-Сафоқисӣ (? —1214).

«**Ал-Мутаворӣ ала тарожум ал-Бухорий**». Муаллифи Носируддин Али ибн Муҳаммад ибн ал-Мунаййир ал-Искандаронӣ (? —1296).

«**Шарҳ Саҳийҳ ал-Бухорий**». Муаллифи Абу Асбағ Исо ибн Саҳл ибн Абдуллоҳ ал-Асадий (? —1093).

«**Шарҳ Саҳийҳ ал-Бухорий**». Муаллифи Рукнуддин Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абдулмуъин ал-Қураймӣ (? —1381).

«**Ат-Танқийҳ ли-алфоз ал-Жомӣ ас-саҳийҳ**». Муаллифи Бадруддин Муҳаммад ибн Баҳодир ибн Абдуллоҳ аз-Заркашӣ аш-Шофиъӣ (? —1392). Қўлёзма нусхалари Батнадаги «Шарҳ қўлёзмалари» ва Истанбулдаги «Аё-София» кутубхоналарида мавжуд.

«**Ан-Нуқат**». Муаллифи Ал-Қозӣ Муҳибуддин Аҳмад ибн Насруллоҳ ибн Аҳмад ал-Бағдодӣ ал-Ҳанбалӣ (? —1440).

«**Шарҳ Саҳийҳ ал-Бухорий**». Муаллифи Абулбақо Муҳаммад ибн Али ибн Халаф ал-Аҳмадий ал-Мисрий аш-Шофиъӣ (? —1504).

«**Нажоҳ ал-қориъ**». Муаллифи Юсуф Афандизода Абдуллоҳ ибн Муҳаммад (Абу Абдуллоҳ Муҳаммад) (?—1754). Қўлёзма нусхаси Истанбулдаги «Валиуддин Султон Боязид» кутубхонасида сақланади.

«**Буғйот ас-сомиъ фи шарҳи Ал-Жомӣ**». Муаллифи Жамолуддин Абу Юсуф ибн Умар ибн Ҳасан (10-аср). Қўлёзма нусхаси Истанбулдаги «Валиуддин Султон Боязид» кутубхонасида мавжуд.

«**Масобийҳ Ал-Жомӣ**». Муаллифи Бадруддин Муҳаммад ибн Абу Бакр ад-Дамомийнӣ (? —1425). Қўлёзма нусхаси Истанбулдаги «Нур ал-Усмонийя» кутубхонасида сақланади.

«**Ат-Ташвийҳ алал-Жомӣ ас-саҳийҳ**». Муаллифи Жалолуддин Абдурраҳмон ибн Абу Бакр ас-Суютиӣ (? —1505). Қўлёзма нусхаси Туркиядаги «Аҳмад ас-солис» кутубхонасида мавжуд.

«**Ҳидоят ал-борӣ**» («**Тухфат ал-борӣ би-шарҳ Саҳийҳ**

ал-Бухорий»). Муаллифи Закариё ал-Ансорий (? — 1523). Қоҳирада нашр этилган.

«Иршод ас-сорий». Муаллифи Шихобуддин Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абу Бакр ал-Хатийб ал-Қасталоний ал-Мисрий (? — 1517). Асарда Имом ал-Бухорийнинг сийратлари хусусида қимматли маълумотлар ҳам келтирилган.

«Шарҳ Саҳийҳ ал-Бухорий». Муаллифи Разийуддин Ҳасан ибн Муҳаммад ас-Сағоний ал-Ҳанафий (? — 1252). Қоҳирада чоп этилган.

«Ал-Кавсар ал-жорий ала риёз ал-Бухорий». Муаллифи Ал-Фозил Аҳмад ибн Исмоил ибн Усмон ал-Кавроний (? — 1488). Қўлёзма нусхаси Истанбулдаги «Аё-София» кутубхонасида сақланади.

«Китоб ан-нажоҳ фий шарҳ китоб ахбор ас-Сихоҳ». Муаллифи Нажмуддин Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ан-Насафий (? — 1142).

«Зиё ас-сорий». Муаллифи Абдуллоҳ ибн аш-Шайх Солим ибн Муҳаммад ал-Басрий ал-Моликий (? — 1722). Қўлёзма нусхаси Истанбулдаги «Нур ал-Усмониййа» кутубхонасида сақланади.

«Нур ас-сорий». Муаллифи Аш-Шайх Ҳасан ал-Адвий ал-Ҳамзовий ал-Моликий (? — 1888). Қоҳирада нашр қилинган.

«Ат-Тажрийд ас-сарийҳ ли-аҳодийс Ал-Жомий ас-саҳийҳ». Муаллифи Зайнуддин Абулаббос Аҳмад ибн Аҳмад ибн Абдуллатиф аш-Шаржий аз-Зубайдий (? — 1489). Қоҳирада нашр этилган.

«Ан-Ниҳоя фий бадъ ал-хайр вал-ғойа». Муаллифи Абдуллоҳ ибн Саъд ибн Абу Жамра ал-Аздий (? — 1278). Қоҳирада чоп этилган.

«Баҳжат ан-нуфус». Муаллифи Абдуллоҳ ибн Саъд ибн Абу Жамра ал-Аздий (? — 1278). Қўлёзма нусхаси Истанбулдаги «Валийуддин Султон Боязид» кутубхонасида сақланади.

«Фазл ал-борий». Муаллифи номаълум. Лаҳорда чоп этилган.

«Муълим ал-қорий шарҳ сулосийот ал-Бухорий». Муаллифи Аш-Шайх Разийуддин Абулхайр Абдулмажидхон Таванкий. Анқарада нашр қилинган (1845).

«Ал-Ифҳом би-мо вақъа фил-Бухорий минал-ибҳом». Муаллифи Жалолуддин Абдурраҳмон ибн Умар ибн Раслан ал-Балқий (? — 1422). Қўлёзма нусхалари Истанбулдаги «Валийуддин Султон Боязид» ва «Аё-София» кутубхоналарида мавжуд.

«Рафъ ал-илтибос». Муаллифи Абуттайиб Муҳаммад Шамс ал-Ҳаққ ал-Азимободий (? —1912). Деҳли (1891) ва Мўлтон (1965) да чоп этилган.

«Ғоят ал-маром фий рижол ал-Бухорий ила саййид ал-аном». Муаллифи Аш-Шайх Муҳаммад ибн Довуд ибн Муҳаммад ал-Бозилий ал-Қурдий ал-Ҳамавий аш-Шофиъий (? —1519). Қўлёзма нусхаси Истанбулдаги «Нур ал-Усманийя» кутубхонасида мавжуд.

«Шарҳ сулосийот ал-Бухорий». Муаллифи Аҳмад ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Ажамий (? —1675). Қўлёзма нусхаси Истанбулдаги «Али Пошо Ғозий Султон Маҳмудхон ас-Соний» кутубхонасида сақланади.

«Ал-Жамъ байн-ас-Саҳиҳайн». Муаллифи Абу Муҳаммад Абдулҳақ ибн Абдурраҳмон ал-Озодий ал-Ашбилий ибн ал-Ҳаррот (? —1186). Қўлёзма нусхаси Истанбулдаги «Нур ал-Усманийя» кутубхонасида сақланади.

ИМОМ МУСЛИМ

Имом Муслимнинг тўлиқ исмлари Абул-Хусайн Муслим ибн ал-Хажжож ибн Варад ибн Кушоз ал-Қушайрий ан-Найсобурий (ан-Нишопурий) бўлиб, таваллудлари йилини кўпчилик тарихнавислар ҳижрий 204 (мелодий 819) деб таъкидлашади. Араб тарихчиси Ибн Халликоннинг ёзишича эса, ул киши 821 йилда Нишопурда туғилганлар. Бу фикр ҳозирги замон тадқиқотчилари томонидан қўллаб-қувватланган.

Ўша даврда Нишопур Шарқнинг илм-фан ва маданияти гуллаб-яшнаган шаҳарларидан бўлиб, машҳур араб жуғрофий олими Ёқут ал-Ҳамавий унинг ҳақида: «Нишопур — азим шаҳар бўлиб, турфа фазилатларга бой, фозилу фузалолар кони, олиму уламолар манбаъидир. Мен унингдек кўп зиёрат қилинадиган шаҳарни кўрганим йўқ» — деб ёзади. Ҳақиқатан ҳам Нишопурдан жуда кўп йирик уламолар етишиб чиққан.

Муслим ибн ал-Хажжожнинг болалик йиллари ҳақида манбаъларда аниқ маълумотлар келтирилмаган. Олимлар тахминича, ул киши ўша давр таомилига кўра, дастлаб таҳсилни ўз оталари Ал-Хажжож ва бошқа уламолардан олиб, Қуръони Каримни ёд олганлар. Чунки, тарихчи Ибн ал-Асокирнинг ёзишича, Имом Муслимнинг оталари ўша даврнинг етук олимларидан бўлиб, кўпчилик илм толибларига устозлик қилганлар. Аз-Заҳабийнинг «Тазкират ал-ҳуффоз» («Ҳофизлар ҳақида тазкира») номли асарида «Муслим ҳадис илмини ҳижрий 218 йилдан ўргана бошлаган» деганига кўра, ул киши 12 ёшдан бошлаб ҳадис илмидан таҳсил олишга киришганлар. Муслим ибн ал-Хажжожнинг бундан кейинги ҳаётлари, хусусан, оилавий аҳволлари ҳақида ҳам манбаъларда аниқ маълумотлар йўқ. Ҳар ҳолда, Муслим ибн ал-Хажжожнинг «Абул-Хусайн» («Хусайннинг отаси») деган куня билан аталганлари Хусайн исмли ўғиллари бўлганига ишорадир. Бу ўринда «Бағдод тарихи» номли кўп жилдли асар муаллифи, таниқли тарихчи Ал-Хатиб ал-Бағдодий (1002—1071) нинг

қуйидаги ривоят Муслим ибн ал-Ҳажжожнинг оилавий аҳволлари хусусида муайян тасаввур ҳосил қилади: «Илмий-маърифий мажлисларнинг бирида Муслим ибн ал-Ҳажжож ўзлари илгари сира эшитмаган бир ҳадисни айтишганда, дарҳол мажлисни тарк этиб, уйларига кетдилар. Уйларига боргач, шам ёқдилар-да, аҳли байтларига: «Менинг ҳузуримга бирортангиз кирмангизлар!» — дедилар». Шунга кўра, Муслим ибн ал-Ҳажжожнинг аҳли байтлари, албатта, хотин ва ўғил-қизлари бўлиши керак, деб тахмин қилиш мумкин. Илм билан бир қаторда Муслим ибн ал-Ҳажжож кийим-кечак савдоси билан ҳам шуғулланганлар, бу ҳақда манбаъларда аниқ маълумотлар келтирилган. «Муслим ибн ал-Ҳажжож Нишопурда тижорат билан шуғулланиб, каттагина бойлик орттирган эди» деб ёзади араб тарихчиси Ибн ал-Имод. Бундан хулоса қилиш мумкинки, Муслим ибн ал-Ҳажжож ўзига тўқ, бадавлат оиладан бўлиб, илм олиш борасида ҳам, ҳадис тўплаш учун узоқ-яқин юртларга (Ироқ, Ҳижоз, Шом ва Мисрга) қилган сафарларида ҳам моддий қийинчилик кўрмаганлар.

Муслим ибн ал-Ҳажжож кўплаб устозу муршидларнинг мажлисларида бўлиб, ҳадис соҳасидаги билимларини оширадилар. Чунончи, Хуросонда Қутайба ибн Саъийд, Яҳё ибн Яҳё ан-Найсобурий, Исҳоқ ибн Роҳвайх, Бушр ибн ал-Ҳакмдан, Райда Муҳаммад ибн Маҳрон ал-Жамол, Иброҳим ибн Мусо ал-Фарра, Ал-Ҳофиз Абу Ғассон, Муҳаммад ибн Амр ар-Розийдан, Бағдод, Куфа, Басрада Имом ал-Бухорий, Аҳмад ибн Ханбал, Убайдуллоҳ ал-Каворийрий, Халаф ибн Ҳишон ал-Базор, Абдуллоҳ ибн Аван ал-Харроз, Сурайж ибн Юнус, Саъийд ибн Муҳаммад ал-Хурмий, Абдуллоҳ ибн Маслама ал-Қаънабий, Абу Рабийъ аз-Заҳроний, Умар ибн Ҳафс ибн Ғиёс, Абу Ғассон Молик ибн Исmoil, Аҳмад ибн Абдуллоҳ ибн Юнусдан, Шом (Сурия)да эса Муҳаммад ибн Холид ас-Саксакий, Ал-Валийд ибн Муслимдан ҳадислар эшитадилар. Ҳижозга қилган сафарлари давомида Маккаи Мукаррама ва Мадинаи Мунавварани зиёрат қиладилар. Бу муқаддас шаҳарларда Исmoil ибн Абу Увайс, Абу Мусъаб аз-Заҳравий, Саъийд ибн Мансур, Муҳаммад ибн Яҳё ибн Абу Умар, Абдулжаббор ибн ал-Аълодан ҳадис тинглайдилар. Мисрда бўлганларида эса Муҳаммад ибн Рамаҳ, Исо ибн Ҳамад ва Хармада ибн Яҳё каби уламолардан ҳадис эшитадилар. Муслим ибн ал-Ҳажжожнинг хорижий юртлардаги шайхлари, яъни устозлари қаторига

Ал-Ҳайсам ибн Хорижа, Шайбон ибн Фаррух, Абу Шайбанинг ўғиллари — Абу Бакр ва Усмон каби алломаларни ҳам киритиш мумкин.

Манбаъларда Муслим ибн ал-Ҳажжожнинг ушбу сафарларининг тартиби, яъни қайси шаҳарда қачон бўлганликлари ҳақида аниқ маълумот келтирилмаган. Тахминларга кўра, зикр қилинган шаҳарларнинг баъзиларида бир неча марта бўлганлар, ўз юртларига қайтгач эса ҳадисдан дарс берганлар, сўнг яна сафарларини давом эттирганлар. Чунончи, ул кишининг Бағдодга келганлари ҳақида кўпгина тарихчилар: «Муслим ибн ал-Ҳажжож Бағдодга бир неча марта келиб, узоқ муддат ҳадисдан дарс берганлар. Бағдодга 259(872) йилда охириги марта келган эдилар» — деб ёзишган. Шунингдек, манбаъларда 220 (839) йилда ҳаж фарзини адо қилганлари ва Маккаи Мукаррамада Ал-Қаънабий билан учрашганлари ҳақида хабар қилинади. Демак, Имом Муслим 18 ёшда ҳаж ибодатини адо этганлар, ул кишининг бундан кейин яна Маккани зиёрат қилганлари ҳақида аниқ маълумот йўқ.

Муслим ибн ал-Ҳажжожнинг қиёфалари ҳақида манбаъларда: «Қадди-қомати келишган, соч-соқоли оқ бўлиб, салласининг учи икки кифти орасида осилиб турар эди» — дейилган. Муслим ибн ал-Ҳажжож ўз даврларининг ғоятда обрў-эътиборли кишиларидаан бўлиб, ўта ҳақиқатгўй ва илм аҳлининг энг буюк пешволаридан бири эдилар. Имом Муслимнинг бир қанча замондошлари ва шогирдлари ул кишининг ҳадис ва фикҳ илми борасида юқори даражага етишганларини яқдиллик билан таъкидлаганлар. «Саҳиҳ Муслим»га шарҳ ёзган машҳур олим Ан-Нававий: «Муслимдан кейин ўтган уламолардан бирортаси ҳам унинг даражасига етиша олмади, фақат айримларигина унинг даражасига бир қадар яқинлашишга муваффақ бўлган» — деб таъкидлаган. Имом Муслимнинг қувваи ҳофизалари кучли бўлиб, минглаб ҳадисларни ёд билганлар, шул боис ул кишига «Ҳофиз» унвони берилган эди. Дарҳақиқат, Муслим ибн ал-Ҳажжож дунёга машҳур тўрт ҳофиздан бири ҳисобланадилар. Уларнинг қолган учтаси Имом ал-Бухорий, Абу Зуръа ва Абдуллоҳ ад-Дорамийдир. Уша давр тартибига кўра, «ҳофиз» унвонига эришмоқ учун камида мингта ҳадисни ёд билмоқ шарт бўлган.

Муслим ибн ал-Ҳажжож ҳадис илмига бор иқтидору умрларини сарфлаган олим эдилар. Кўплаб замондош уламолар ул кишидан ҳадис илми бўйича таълим олган,

ул кишидан ривоят қилган. Муҳаммад ибн Мухаллад, Имом ат-Термизий, Аҳмад ибн Салма, Абу Амд ал-Мусталамий, Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб ал-Фарра, Яҳё ибн Саъийд, Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Суфён, Абу Увона шулар жумласидандир.

ИМОМ МУСЛИМ ВА ИМОМ АЛ-БУХОРИЙ

Манбаъларда келтирилишича, икки буюк муҳаддис — Муслим ибн ал-Ҳажжож билан Имом ал-Бухорий ўрталарида яқин дўстона ва илмий алоқалар бўлган бўлиб, Имом Муслим Имом ал-Бухорийдан кўп сабоқ олганлар. Уларнинг дастлабки учрашуви тахминан 250 ҳижрий (863—864 мелодий) йилда, Имом ал-Бухорий Нишопурга келиб, ҳадис илмидан сабоқ бера бошлаган кезларда юз берган. Бу пайтда Имом Муслим қирқ ёшдан ошган бўлиб, балки бу икки буюк муҳаддиснинг учрашуви бундан олдинроқ юз берган бўлиши ҳам мумкин. Таниқли олим Яъқуб ал-Ҳофиз: «Мен Муслим ибн ал-Ҳажжожнинг Имом ал-Бухорий ҳузурларида муаллими қошида одоб сақлаб ўлтирган ўқувчи боладек ўлтирганини кўрганман» — дейиш билан Имом Муслимнинг Имом ал-Бухорийга шогирд бўлганларини ишора қилади.

Муслим ибн ал-Ҳажжожнинг Имом ал-Бухорийга муҳаббатлари чексиз бўлиб, доимо ул кишига иззат-икром кўрсатганлар. Масалан, Имом Муслим бир куни Имом ал-Бухорийнинг ҳузурларига келиб, ул кишининг юзу кўзларидан ўпгач: «Эй устозларнинг устози, муҳаддисларнинг саййиди, иллатли ҳадисларнинг табиби! Менга оёқларингизни ўпишга рухсат қилинг!»—деб мурожаат қилганлар. Имом ал-Бухорий Нишопурда турган вақтларида ул кишидан бир қадам ҳам ажралмаганлар, эрта-ю кеч ёнларида бўлганлар. Буюк даҳо соҳиби бўлмиш Имом ал-Бухорийнинг обрў-этиборлари Нишопур аҳли ўртасида ошиб, шуҳратлари ҳар тарафга ёйилгач, катта-ю кичик илм толиблари ҳадис илмидан сабоқ олиш мақсадида ул кишининг ҳузурларига кела бошладилар. Имом ал-Бухорийга нисбатан аҳли илм этиборининг ғоятда ортиши баъзи олимлар, айниқса, маҳаллий уламолар ҳасадига сабаб бўлди. Нишопурлик муҳаддис Муҳаммад ибн Яҳё аз-Зухлий бу борада ғоят беандишадик кўрсатди. Чунончи, илм толиблари унинг илмий йиғинларига бормай, Имом ал-Бухорий-

нинг дарсларига кела бошлаганда, у Имом ал-Бухорий ҳақларида турли-туман иғво ва бўҳтонлар тарқатиб, ҳар қандай йўллар билан ул кишини обрўсизлантиришга уринди. Шунда Муслим ибн ал-Ҳажжож ул кишига содиқ қолдилар, қўллаб-қувватладилар, заррача иккиланмай ҳимоя қилдилар, «Устоз! Сизни фақат ҳасадгўйларгина кўролмайдилар, мен шоҳидлик бераманки, Сиздек буюк зот бу дунёда йўқ!» — деб Имом ал-Бухорийга тасалли бердилар. Шунга қарамай Аз-Зухлий ёлғон-яшиқ ташвиқотлари билан баъзиларни алдаб, Имом ал-Бухорийнинг дарсларидан бездиришга муваффақ бўлади. Лекин, Муслим ибн ал-Ҳажжож Имом ал-Бухорийдан ажрамай, доимо бирга бўладилар. Натижада Аз-Зухлий билан ўрталарида кучли адоват пайдо бўлади. Иш шунга бориб етадики, Муслим ибн ал-Ҳажжож Аз-Зухлийнинг ҳузурига мутлақо бормаи қўйишлари билан бирга, ҳатто унинг дарсларида неки ёзиб олган бўлсалар, барчасини жамлаб ҳаммол орқали уйига қайтариб юборадилар. Буларнинг ҳаммаси Муслим ибн ал-Ҳажжожнинг устозлари Имом ал-Бухорийга нисбатан ҳурмат ва садоқатлари беқиёс даражада юксак бўлганлигининг далилидир.

ИМОМ МУСЛИМ ИБН АЛ-ҲАЖЖОЖНИНГ АСАРЛАРИ

Имом Муслимнинг қаламларига мансуб асарлар кўп бўлиб, уларнинг аксарияти ҳадис илмига бағишлангандир. Аммо, баъзиларининг фақат номигина маълум бўлиб, афсуски, бизгача етиб келмаган. Улар қуйидагилардан иборат:

1. «Ал-Жомий ас-саҳиҳ». Бу асар Имом Муслимнинг шоҳ асарлари бўлиб, унинг хусусида кейинроқ баён қиламиз.

2. «Ал-Мунфарида вал-вуҳдон» («Алоҳида ва яккалар»). Бу асар бир ровий томонидан ривоят қилинган ҳадислар хусусида бўлиб, 1323 ҳижрий (1904 мелодий) йилда Ҳайдарободда нашр қилинган.

3. «Китоб ал-куна вал-асмоъ» («Куня ва исмлар ҳақида китоб»). Бу китоб ровийларнинг куня ва исмлари ҳақида. Унинг ҳижрий 5-асрда ёзилган бир қўлёзмаси Дамашқдаги Аз-Зоҳирия, яна бир қўлёзмаси Ҳиндистоннинг Ботина ва яна бир қўлёзмаси Туркиянинг Али Шаҳийд кутубхонасида сақланади.

4. «Китоб ат-тамиййиз» («Фарқлаш ҳақида китоб»). Бу асарнинг ҳижрий 6-асрда кўчирилган бир қўлёзма нусхаси Дамашқдаги Аз-Зоҳирия кутубхонасида.

5. «Рижол Урва ибн аз-Зубайр» («Урва ибн аз-Зубайрдан ривоят қилган ровийлар»). Бу асарнинг бир нусхаси Дамашқдаги Аз-Зоҳирия кутубхонасида бўлиб, у 463 ҳижрий (1071 мелодий) йилда ироқлик машҳур тарихчи Ал-Хатиб ал-Бағдодий томонидан кўчирилган.

6. «Китоб ат-табақот» («Ровийлар табақалари ҳақида китоб»). Бу асарда Пайғамбар алайҳиссаломни кўрган ва ул зот хусусларида ривоят қилган замондошлар ҳақида фикр юритилади. Унинг бир қўлёзма нусхаси Туркиядаги Аҳмад ас-Солис кутубхонасида.

Булардан ташқари Имом Муслимнинг яна бир қанча асарлари бўлиб, улар бизгача етиб келмаган. «Ал-Афрод», «Афрод аш-шомийийин», «Ал-Ақрон», «Авҳом ал-муҳаддисийн» ва «Ал-Илал» шулар жумласидандир.

ИМОМ МУСЛИМНИНГ ВАФОТЛАРИ ХУСУСИДА

Муслим ибн ал-Ҳажжож бутун умрлари давомида ҳадис илми билан шуғулланиб, эллик беш ёшга етмасдан вафот этдилар. Ёзма манбаъларда кўрсатилишича, Имом Муслим ҳижрий 261 йил, ражаб ойининг 24-куни (мелодий 875 йил, 5-май) номозшомда вафот этиб, эртаси душанба куни Нишопурдаги Насробод қабристонида дафн этилганлар.

Имом Муслимнинг неча йил умр кўрганлари хусусида тарихчилар турли фикрни билдирганлар. Ас-Суютий, Ибн ал-Имод каби олимлар ул кишининг олтмиш йил умр кўрганлари ҳақида ёзганлар, Аз-Заҳабий ва Ибн Ҳажар ал-Асқалоний эса эллик етти йил яшаганларини, Ибн Халликон, Ибн ас-Салоҳ, Ал-Ҳоким ан-Найсобурий эса эллик беш йил ҳаёт кечирганларини қайд этишган.

«САҲИҲ» — ИМОМ МУСЛИМНИНГ ШОҲ АСАРЛАРИ

Шубҳасиз, Муслим ибн ал-Ҳажжож ижодларининг гултожиси — ул кишининг «Саҳиҳи Муслим» асарларидир. Бу асар муаллифнинг узоқ йиллар давомида қилган машаққатли меҳнати-ю, бутун ақл-заковатининг самараси бўлиб, Пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг

ҳадисларига бағишланган энг эътиборли ва муҳим манбаълардан биридир. Илмий адабиётларда бу асар баъзан «Ал-Жомий» ёки «Ал-Муснад» номлари билан ҳам юритилади.

Маълумки, Муслим ибн ал-Ҳажжожга қадар ҳам Пайғамбаримиз алайҳиссалом ҳадисларига доир талайгина асарлар яратилган. Бироқ, ушбу асарларнинг муаллифлари ҳадисларни ва уларнинг исноди-ю, матнларини чуқур ўрганишга кўп ҳам эътибор бермаганлар. Шу сабабдан, баъзан эса ғаразли мақсадлар туфайли «саҳиҳ» (тўғри, ишончли) ҳадислар билан бирга халқ орасида хато, шубҳали ва ҳатто сохта ҳадислар ҳам пайдо бўла бошлаган. Мана шундай шароитда биринчи бўлиб буюк аллома Имом ал-Бухорий, сўнг Имом Муслим фақат саҳиҳ ҳадислардан иборат алоҳида тўплам яратишни бошлаб беришди. Ҳадис илмидаги бу батамом янги йўналишга улуғ ватандошимиз Имом ал-Бухорий асос солиб, Имом Муслим ибн ал-Ҳажжож эса бу борада ул кишига эргашдилар. Шу боисдан ҳам уларнинг асарлари ҳақли равишда «Саҳиҳи ал-Бухорий» ва «Саҳиҳи Муслим» деб аталди. Имом Муслим ибн ал-Ҳажжожнинг бу асарларининг аҳамияти шундаки, ундан матн ва иснодлари чуқур текширилган саҳиҳ ҳадисларгина ўрин олган. Муслим ибн ал-Ҳажжож бу ҳақда: «Ҳар бир ҳадисни ҳужжат-далилларга таянган ҳолдагина китобимга киритдим ёки киритмадим. Китобим ўзим эшитган уч юз минг ҳадиснинг саҳиҳларидан тасниф этилган» — деб таъкидлайдилар.

«Саҳиҳи Муслим» асарининг ёзилиш муддати ҳақида аниқ маълумотлар бўлмаса-да, бундай йирик асарнинг узоқ йиллар давомида қилинган машаққатли меҳнат маҳсули эканлиги ўз-ўзидан маълум. Чунки, ҳар бир ҳадисни эшитиб, матну иснодини аниқлаш ғоятда мушкул иш бўлиб, бунинг учун қанчадан-қанча мамлакатларни кезиб, не-не машаққатларни бошдан кечириш лозим бўлган. Имом Муслим замондошлари қолдирган маълумотлар асосида бу асар тахминан ўн беш йил давомида ёзиб тугатилган дейиш мумкин.

Таркибий жиҳатдан бу асар саккиз қисмдан иборат бўлиб, улар ҳадисларнинг мазмун-моҳияти ва мавзуларига кўра, эллик тўрт (баъзи манбаъларда эллик икки) бобга бўлинади. Чунончи, иймон, таҳорат, намоз, масжид, закот, рўза, ҳаж, никоҳ, фарз, васият, овчилик, кийим-кечак, зеб-зийнат, одоб-ахлоқ, илм-фан, маърифат, фазилат, табобат боблари шулар жумласи-

дандир. Қитобга киритилган ҳадисларнинг умумий сони 5781 та.

«Саҳийҳ Муслим» ҳинд тилига таржима қилиниб, Мавлавий Ваҳийд аз-Замон ёзган шарҳ билан бирга Лаҳорда нашр қилинган (ҳижрий 1304—1306). Бу асар панжоб тилига ҳам таржима қилиниб, Абдулазиз ибн Гулом Расул томонидан битилган шарҳ билан бирга чоп этилган (Лаҳор, ҳижрий 1307).

Имом Муслимнинг бу асарлари катта ижтимоий, илмий, маънавий ва амалий аҳамиятга молик бўлиб, уни ўзбек тилига таржима қилиш шарқшуносларимиз, олиму уламоларимиз олдида турган энг долзарб вази-фалардан бири бўлмоғи керак. Жаноб Пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг ўта ҳаётий ва рушду ҳидоятга бош-ловчи панду насиҳатлари мустақил Ўзбекистонимиз учун бугунги кунда ғоятда зарурдир.

«САҲИҲ МУСЛИМ»ГА ЁЗИЛГАН АЙРИМ ШАРҲЛАР

«Тафсир ғарийб ас-саҳиҳайн». Муаллифи Ҳамидий (? — ҳижрий 488). Қўлёзма нусхаси Дамашқдаги «Ал-Хизона ат-Таймуриййа»да сақланади.

«Ал-Муълим фий фавоид Муслим». Муаллифи Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али ибн Абу Тамим ал-Мозарий (? —1141). Қўлёзма нусхалари Париж, Фес, Истанбул, Қоҳира, Работ кутубхоналарида сақланади.

«Сийонат Саҳийҳ Муслим минал-ихлод вал-ғалат ва ҳимоятуху минал-исқот вас-сақт». Муаллифи Усмон ибн Абдурраҳмон аш-Шаҳрузурий ибн ас-Салоҳ (? — 1243). Қўлёзма нусхаси Истанбулдаги «Аё-София» ку-тубхонасида сақланади.

«Ал-Муфсиҳ ал-муфҳим вал-мувзиҳал-мулҳим ли-маъ-оний Саҳийҳ Муслим». Муаллифи Абу Абдуллоҳ Му-ҳаммад ибн Яҳё ал-Ансорий (? —1248). Қўлёзма нус-хаси Қоҳирадаги «Талъат» кутубхонасида мавжуд.

«Ал-Муфҳим ли-мо ашкала мин талҳийс китоб Му-слим». Муаллифи Абулаббос Аҳмад ибн Умар ибн Иб-роҳим ал-Қартобий (? —1258). Қўлёзма нусхалари Дамашқ, Ҳалаб, Қоҳира, Работ, Басра, Мадинаи Му-наввара кутубхоналарида сақланади.

«Минҳож ал-муҳаддисийн ва сабийл талбийат ал-муҳаққиқийн». Муаллифи Ан-Нававий (? —1277). Бу асар бир неча марта Лакҳнау, Деҳли, Қоҳирада нашр

этилган. Қўлёзма нусхалари Париж, Лондон, Лейден, Милан, Истанбул, Тунис, Мосул, Берлин, Ботина, Ҳалаб кутубхоналарида мавжуд.

«**Икмол ал-икмол**». Муаллифи Абурруҳ Исо ибн Масъуд аз-Завовий ал-Моликий (? — ҳижрий 774). Қўлёзма нусхаси Қоҳира кутубхоналарида сақланади.

«**Икмол ал-икмол**». Муаллифи Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Халфа ал-Буштотий ал-Абий ат-Тунисий ал-Моликий (? — 1424). Қўлёзма нусхалари Қоҳира, Жазоир, Тунис, Работ, Фес, Мосул, Истанбул, Ботина, Мюнхен кутубхоналарида сақланади. Қоҳирада чоп этилган.

«**Фазл ал-мунъим фий шарҳ Саҳийҳ Муслим**». Муаллифи Шамсуддин ибн Абдуллоҳ ибн Атоуллоҳ ар-Розий (? — 1426). Қўлёзма нусхалари Туркиядаги «Фазлуллоҳ» кутубхонасида ва Ҳиндистондаги Бангпур шаҳри кутубхоналарида мавжуд.

«**Тухфат ал-мунжид вал-мутҳим фий ғарийб Саҳийҳ Муслим**». Муаллифи номаълум. Қўлёзма нусхаси Истанбулдаги «Ал-Ҳамидийа» кутубхонасида сақланади.

«**Мукмил Икмол ал-икмол**». Муаллифи Муҳаммад ибн Юсуф ас-Санусий (? — 1486). Қоҳирада чоп этилган (ҳижрий 1328). Қўлёзма нусхалари Фес ва Работ кутубхоналарида мавжуд.

«**Ад-Дийбож ала Саҳийҳ Муслим ибн ал-Ҳажжож**». Муаллифи Жалолуддин Абдурраҳмон ибн Абу Бакр ас-Суютий (? — 1505). Қўлёзма нусхалари Фес, Пешовар, Қоҳира, Искандария, Мадинаи Мунаввара, Истанбул кутубхоналарида сақланади.

«**Ғуният ал-муҳтож фий хатми Саҳийҳ Муслим ибн ал-Ҳажжож**». Муаллифи Муҳаммад ибн Абдурраҳмон ас-Сахавий (? — 1497). Қўлёзма нусхаси Қоҳирадаги «Дор ал-кутуб»да сақланади.

«**Шарҳ хутбат Муслим ибн ал-Ҳажжож**». Муаллифи Ал-Қасталоний. Қўлёзма нусхаси Мисрдаги Ал-Мансура шаҳри кутубхоналарида сақланади.

«**Хатм Саҳийҳ Муслим**». Муаллифи Абдулқодир ан-Нодимий (? — 1521). Қўлёзма нусхаси Берлин кутубхоналарида мавжуд.

«**Бугят ал-қорӣ вал-мутафаҳҳим**». Муаллифи Яҳё ибн Муҳаммад ас-Сунботий (? — 1551). Қўлёзма нусхаси Германиядаги Гота шаҳри кутубхоналарида сақланади.

«**Шарҳ Саҳийҳ Муслим**». Муаллифи Абдуррауф ал-Муновий (? — 1622). Қўлёзма нусхаси Ироқдаги Мосул шаҳри кутубхонасида сақланади.

«Шарҳ Саҳийҳ Муслим». Муаллифи Иброҳим ибн Муҳаммад ал-Ажамий ал-Ҳалабий. Қўлёзма нусхаси Оксфорд шаҳри кутубхонасида сақланади.

«Ҳошият Абулҳасан ибн ас-Синдий». Муаллифи Абулҳасан ибн ас-Синдий (? —1723). Қўлёзма нусхаси Истанбул дорулфунуни кутубхонасида сақланади. Мўлтонда нашр қилинган.

«Иноят ал-мунъим ли-шарҳ Саҳийҳ Муслим». Муаллифи Абдуллоҳ ибн Муҳаммад Юсуф Афандизода Ҳилмий (? —1753). Қўлёзма нусхалари Туркиядаги «Нур ал-Усманийя» кутубхонасида сақланади.

«Ҳошият шарҳ Муслим». Муаллифи Али ибн Аҳмад ас-Саъидий (? —1754). Қўлёзма нусхаси Истанбул кутубхоналаридан бирида сақланади.

«Вашй ад-дийбож ала Саҳийҳ Муслим ибн ал-Ҳажжож». Муаллифи Али ибн Сулаймон ал-Мағрибий ад-Дамнатий ал-Бажамъавий. Қоҳирада чоп этилган (ҳижрий 1298).

«Ас-Сирож ал-ваҳож мин кашф матолиб Саҳийҳ Муслим ибн ал-Ҳажжож». Муаллифи Сиддийқ ибн Ҳасан ибн Али ал-Ҳусайний ал-Қанужий ал-Бухорий. (? —1890).

«Фатҳ ал-мулҳим би-шарҳ Саҳийҳ Муслим». Муаллифи Шаббийр Аҳмад ад-Даййубандий (ад-Дарбандий) ал-Усманий (? —ҳижрий 1369). Деҳлида нашр қилинган.

ИМОМ АТ-ТЕРМИЗИЙ

Имом ат-Термизийнинг тўлиқ номлари Муҳаммад ибн Исо ибн Савра ибн Мусо ибн аз-Заҳҳок ас-Суллабий аз-Зарийр ал-Буғий ат-Термизий бўлиб, кунялари Абу Исодир. Ҳижрий 209 (мелодий 824) йили Термиз яқинидаги Буғ қишлоғида ўрта ҳол бир оилада таваллуд топганлар. Марказий осиелик машҳур тарихчи Абу Саъд Абдулкарим ас-Самъоний (1113—1167) Имом ат-Термизийнинг Буғ қишлоғида вафот этганликлари учун Буғий нисбаси билан ҳам аталганлари, (устозлари Имом ал-Бухорийнинг вафотлари туфайли) кўп йиғлаганларидан умрларининг охирида кўзлари ожиз бўлиб қолгани ва шу боис «Зарийр» лақабини олганлари хусусида ёзади.

Имом ат-Термизийнинг аждоду ота-оналари ҳақида манбаъларда аниқ маълумотлар келтирилмаган, тарихчилар «Бобоси асли марвлик бўлиб, кейинчалик Термизга кўчиб келган» деган хабарни келтиришади, холос. Имом ат-Термизийнинг кўзлари ожизлиги хусусида ҳам ёзма манбаъларда турли-туман маълумотлар мавжуд. Баъзи муаллифлар: «Кўзлари туғма ожиз бўлган» — деса, бошқалари: «Кейинчалик, умрларининг охирида кўзлари ожиз бўлиб қолган», — дейишади.

Имом ат-Термизий ёшликларида ғоятда тиришқоқ, идрокли ва заковатли бўлиб, бу фазилатлари билан ўз тенгдошларидан батамом ажралиб турганлар. Уткир ақл-заковатлари ва илмга ўта чанқоқликлари туфайли ўша даврнинг кўпгина илмларини, айниқса, ҳадис илми мукаммал эгаллаганлар. Ёшлик пайтлариданоқ Марказий Осиёнинг Термиз, Самарқанд, Марв ва бошқа йирик шаҳарларидаги машҳур уламо ва муҳаддислар асарларини қунт билан ўргана бошлаганлар. Ўлғайгач, яъни 26 ёшга кирганларида Ислом илми талабида узоқ хорижий мамлакатларга сафар қилганлар. Масалан; Ҳижоз, Ироқ ва Хуросоннинг қатор шаҳарларида кўп-лаб муҳаддислар билан мулоқотда бўлиб, улардан таълим олганлар, қизғин илмий мунозара ва баҳсларда

иштирок қилганлар. Тарихчи Шамсуддин аз-Заҳабийнинг таъкидлашича, Имом ат-Термизий Миср ва Шомда бўлмаганлар, шу боисдан ҳам у киши бу мамлакатлар уламоларидан билвосита ҳадислар ривоят қилганлар. Имом ат-Термизий узоқ йиллар давом этган сафарлари чоғида ҳадис илми билан бир қаторда илм ал-қироат, ал-кабён, фикҳ, тарих каби фан соҳалари бўйича ҳам кўплаб устозлардан сабоқ олганлар. Аммо ул киши асосий эътиборларини Пайғамбар алайҳиссаломнинг ҳадисларини тўплаб ўрганишга қаратганлар. Имом ат-Термизийга бу борада Имом ал-Бухорий, Имом Муслим ибн ал-Ҳажжож, Абу Довуд, Қутайба ибн Саъийд, Исҳоқ ибн Мусо, Маҳмуд ибн Ғийлон, Саъийд ибн Абдурраҳмон, Муҳаммад ибн Башшор, Али ибн Ҳажар ал-Марвазий, Аҳмад ибн Мунийъ, Муҳаммад ибн ал-Мусанно, Суфён ибн Вакийъ каби алломалар устозлик қилишган. Кейинчалик, Имом ат-Термизийнинг ўзлари ҳам кўпгина шогирдларга устозлик қилганлар. Мақхул ибн ал-Фазл, Муҳаммад ибн Маҳмуд Анбар, Абу ибн Муҳаммад ан-Насафий, Ҳаммод ибн Шокир, Ҳайсам ибн Кулайб аш-Шоший, Аҳмад ибн Юсуф ан-Насафий, Абул-Аббос Муҳаммад ибн Маҳбуб ал-Маҳбубий каби-лар шулар жумласидандир.

Имом ат-Термизийнинг зеҳнлари ўткир ва қувваи ҳофизалари кучли бўлгани ҳақида тарихий манбаъларда кўплаб маълумотлар кетирилган. Масалан; араб тарихчиси Шамсуддин аз-Заҳабийнинг «Тазкират ал-ҳуффоз» («Ҳофизлар ҳақида тазкира») номли асарида бундай дейилган: «Абу Исо Муҳаммад ат-Термизий Маккага ҳажга бораётганларида йўл-йўлакай кўплаб машҳур муҳаддислар билан учрашиб, уларнинг бирдан ҳадисилмидан собоқ бермоғини илтимос қиладилар, шунда ул киши: «Майли, қўлингизга қоғоз-қалам олингиз!» — деган. Аксига олиб, шу пайт Ат-Термизий қалам топа олмаганлар-да, олим рўпарасида ўлтириб, эшитган ҳадисларини гўё ёзиб олаётгандек қоғоз устида қўлларини ҳаракат қилдираверганлар. Олим эса, бундан беҳабар, етмишга яқин ҳадис ривоят қилган. Ногаҳон, олим қоғозга қараб, унда ҳеч қандай ёзув йўқлигини кўрган-да, Ат-Термизийнинг бу ишларидан жаҳли чиқиб: «Нима, сен мени бекорчи деб ўйладингми?» — деб ўшқирган. Ат-Термизий бўлсалар, бамайлихотир: «Сиз айтган ҳадисларни ёддан айтиб берайми?» — деб ҳозиргина эшитган ҳадисларининг ҳаммасини биринкетин айнан айтиб берганлар. Шунда бояги олим Ат-

Термизий қувваи ҳофизаларининг бағоят кучли эканидан ҳайратланган экан. Бу хусусда Имом ат-Термизийнинг ўзлари қуйидагича ҳикоя қиладилар: «Бир шайх тўплаган ҳадисларнинг икки қисмини ёзиб олган эдим, Маккага кетаётиб ўша шайх билан учрашмоғимга тўғри келиб қолди. У ҳақда сўраб-суриштирган эдим, қаердалигини айтишди. Кейин, мен унинг ҳузурига йўл олдим. Илгари ундан ўзим ёзиб олган ҳадислар ёнимда деб ўйлаган эдим, қарасам, уларнинг ўрнига янглишиб бошқа ҳадисларни олган эканман. Шул боис мен мазкур ҳадисларни яна айтиб бермоғини илтимос қилдим. У рози бўлиб, ўшал ҳадисларни ёддан ҳикоя қила бошлади. Кейин менга қараб, қўлимдаги қоғозга ҳеч нарса ёзмаганимни кўргач: «Бу қилиғинг учун мендан уялмайсанми?» — деди, (чунки, қаламимни тушириб қўйганим учун ҳеч нарса ёзмаган эдим). Мен узр айтиб: «Сиз ҳикоя қилган ҳадисларнинг ҳаммасини ёддан биламан», — дедим-да, бирин-кетин барчасини сўзма-сўз айтиб бердим. Шунда шайх сўзларимга ишонмай: «Нима, менинг ҳузуримга келишдан олдин уларни махсус ёдлаган эдингми?» — деди. Мен: «Йўқ, ундай эмас, агар сўзларимга ишонмасангиз, бошқа ҳадислардан айтинг!» — дедим. Шайх ўзи билган ҳадислардан яна қирқтасини ҳикоя қилди. Сўнг мен уларни ҳам бошдан охир бирма-бир айтиб бердим. Шайх ҳайратомуз: «Сен каби хотираси кучли кимсани сира кўрмаганман», — деди».

Имом ат-Термизий хорижий мамлакатларга қилган сафарлари чоғида илми ҳадисдан сабоқ олиш билан бирга, ҳадисларни тўплаб, китоблар таълиф қилишга ҳам киришадилар. Ўз юртларига қайтгач, маҳаллий олимлар билан илмий мунозараларда қатнашадилар, кўплаб илм толибларига устозлик қиладилар. Имом ат-Термизийнинг кўпчилик таснифлари, жумладан «Ал-Жомийъ» ҳам ўз ватанларига қайтганларидан кейин яратилган. Имом ат-Термизий 892 йилда Термиз яқинидаги Буғ қишлоғида вафот этиб, шу ерга дафн қилинганлар.

ИМОМ АТ-ТЕРМИЗИЙНИНГ АСАРЛАРИ

Имом ат-Термизий ўндан ортиқ асар ёзганлар. «Ал-Жомийъ», «Аш-Шамонл ан-набавийъ», «Қитоб ат-таърих», «Қитоб ал-илал ас-сағийр ва ал-илал ал-кабийр», «Қитоб аз-зуҳд», «Қитоб ал-асмо вал-куна», «Ал-Илал фил-ҳадийс», «Рисола фил-хилоф вал-жадал», «Асмо ас-саҳоба» ва бошқалар шулар жумласидандир,

«АЛ-ЖОМИЪ» АСАРИ

Бу китоб Имом ат-Термизийнинг энг йирик ва аҳамиятли асарлари бўлиб, у «Ал-Жомийъ ас-саҳиҳ», «Ал-Жомийъ ал-кабийр», «Саҳиҳ ат-Термизий», «Сунан ат-Термизий» номлари билан ҳам маълум. Тарихчи Ибн Ҳажар ал-Асқалонийнинг ёзишича, Имом ат-Термизий бу асарни 270 ҳижрий (884 мелодий) йилда, яъни қарийб олтимиш ёшларида ёзиб тугатганлар. Унинг қўлёзма нусхалари дунёнинг бир қанча шаҳарларида, жумладан Тошкентда Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида ҳам сақланмоқда. У Коҳира ва Байрутда бир неча марта нашр қилинган.

Таркибий жиҳатдан бу асар таҳорат, салот (намоз), закот, рўза, ҳаж, жаноза, никоҳ, эмизиш, талоқ, савдосотиқ, қозилик аҳкомлари, товон тўлаш, меъёр, ов, қурбонлик, назр, иймон, сийрат, жиҳод, либос, таомлар, ичимликлар, хайр-эҳсон, саховат, табобат, фарзлар, васиятномалар, хайрихоҳлик, тақдир, хуружу фитналар, башоратлар, шаҳодатлар, зоҳидлар, жаннат сифатлари, жаҳаннам сифатлари, илм, изн сўраш, одоб, масалалар, Қуръон фазилятлари, қироат, тафсир, дуолар, манотиблар (фазилятлар), иллатлар ҳақидаги боблардан иборат.

Имом ат-Термизий ҳар бир бобга (мавзуга) доир бир ёки бир неча ҳадисни келтиргач, бошқа уламо-ю фақиҳларнинг ўша ҳадис ёки ҳадислар хусусидаги фикрларини баён қиладилар, шундан кейингина бу ҳақда ўз фикрларини айтадилар. Бу асар узоқ изланишлар ва баҳсу муҳокамадан кейин мўмин-мусулмонларга ҳавола қилинган бўлиб, Имом ат-Термизий бу хусусда ўзлари: «Ал-Жомийъ»ни ёзиб тугатганимдан сўнг, уни Ҳижоз, Ироқ ва Хуросон олимларига кўрсатдим. Шунда улар уни катта мамнуният билан маъқул топдилар. Чиндан ҳам кимнинг уйида бу китоб бўлса, ўша уйда гўёки Пайғамбар алайҳиссаломнинг ўзлари сўзлаётгандекдир, — дейдилар. Машҳур олим Тошкўбрийзода Имом ат-Термизийнинг ижодларига юқори баҳо бериб, бундай дейдилар: «Имом ат-Термизийнинг ҳадис илми соҳасида кўплаб таснифотлари бор. «Ал-Жомийъ» уларнинг энг яхшиси ва ғоятда фойдалисидир.. Бу асарни мутолаа қилган ҳар бир кишига унинг қадр-қимматли эканлиги махфий қолмайди». Бундан ташқари жуда кўп замондош ва кейин яшаб ўтган таниқли муҳаддис-

лар Ат-Термизийнинг ҳадис илми соҳасидаги улкан хизматларини юқори баҳолаганлар. Ҳадис илми имомларидан бири Абдурраҳмон ибн Муҳаммад ал-Идрисий: «Ат-Термизий ҳадис илмида иқтидо қилинадиган имомлардан биридир» — деб ёзса, Тақидуддин ибн Таймия: «Абу Исо ат-Термизий биринчилардан бўлиб ҳадисларни саҳиҳ, ҳасан ва заиф гуруҳларга ажратган олимдир» — деб гувоҳлик беради.

Шуни қайд этиш зарурки, Имом ат-Термизийнинг бу асарларида ҳадис илмининг турли масалалари билан бир қаторда, ровийлар масаласига ҳам алоҳида эътибор берилган. Бу жиҳатдан у катта илмий ва амалий аҳамиятга моликдир. Китобда саҳиҳ (тўғри) ҳадислар билан бир қаторда ҳасан, заиф ва иллатли ҳадислар ҳам келтирилган. Китобнинг ушбу фойдали томонлари хусусида Ал-Ҳоким ан-Найсобурий ва Ал-Муқаддасий ўз асарларида алоҳида таъкидлаб ўтганлар. Шу билан бирга ҳадис илмининг истилоҳларини яратишда ҳам Имом ат-Термизийнинг хизматлари катта бўлиб, ҳадис илмига доир истилоҳларни ўрганишда асосий манбаъ ҳисобланган «Улум ал-ҳадийс» («Ҳадис илмлари») китобида учрайдиган барча истилоҳлар Имом ат-Термизийнинг «Ал-Жомийъ» асарида мавжуддир.

«АШ-ШАМОИЛ АН-НАБАВИЙЯ» АСАРИ

Ат-Термизийнинг бошқа бир йирик асарлари— «Аш-Шамойл ан-набавийя» баъзи манбаъларда «Аш-Шамойл фи шамойл ан-набий саллаллоҳу алайҳи ва саллам» ва «Аш-Шамойл ал-Муҳаммадийя» номлари билан ҳам келтирилган. Бу асар Пайғамбар алайҳиссаломнинг қиёфалари, сийратлари, ажойиб фазилат ва одатларига оид тўрт юзу саккиз ҳадиси шарифни ўзида жамлаган қимматли манбаъдир. Бу ўринда шуни таъкидлаш керакки, ушбу мавзу, яъни Пайғамбар алайҳиссаломнинг фазилатлари, одатлари ҳақидаги ҳадисларни тўплаш билан жуда кўп олимлар, муҳаддислар шуғулланганлар ва бу хилдаги ҳадислар турли-туман китоблардан ўрин олган. Лекин, Ат-Термизийнинг «Аш-Шамойл ан-набавийя» номли асарларининг шу мавзудаги бошқа асарлардан афзаллиги ва фарқи шундаки, унда Пайғамбар алайҳиссаломнинг фазилатларига доир барча ҳадислар мантиқан изчил тартибда жойлаштирилган ва у ўзига хос алоҳида китоб шаклида

тасниф қилинган. «Аш-Шамоил ан-набавиййа»нинг тили оддий ва раван, услуби ғоятда соддадир. У форс ва турк тилларига таржима қилинган. Ат-Термизийнинг ушбу асарига шарҳ ёзган шайх Иброҳим ал-Божурий: «Имом ат-Термизийнинг «Аш-Шамоил ан-набавиййа» асари ўз бобида яккаю-ягонадир. Тартиби ва ўз ичига олган мавзулари жиҳатидан нодир китоблар жумласига киради. Унинг овозаси Мағрибу Машриққа бориб етди» — деб таъкидлайди. Машҳур олим Али ибн Султон ал-Ҳиравий ал-Қорӣ ўзининг «Жамъ ул-васоил фи шарҳ аш-шамоил» номли шарҳида Ат-Термизийнинг мазкур асарлари хусусида бундай деб ёзади: «Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳу ва салламнинг фазилатлари, ахлоқлари ҳақида битилган мусаннафотларнинг энг Чиройли ва яхшиси — Имом ат-Термизийнинг Пайғамбар алайҳиссалом сийратлари ҳақидаги мукаммал ва мухтасар китобидир. Бу китобни мутолаа қилувчи Жаноб Пайғамбарни кўргандек ва ул зотнинг ҳар бобдаги маҳосини шарифларидан баҳраманд бўлгандек бўлади». Юқорида эслатиб ўтганимиздек, бу асарнинг Саййид Маҳмуд Тарозий томонидан ўзбек тилига қилинган таржимаси Тошкентда 2 марта нашр қилинди.

«Аш-Шамоил ан-набавиййа» эллик олти бобга бўлинган бўлиб, мазмун-моҳиятига кўра, икки асосий қисмдан иборат. Биринчи қисмда Пайғамбар алайҳиссаломнинг қиёфаларига доир ҳадислар, иккинчи қисмда эса ул зотнинг сийратлари ҳақидаги ҳадислар баён қилинган.

Пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг юксак инсоний фазилатлари, тўзал хулқлари ҳақидаги ҳадиси шарифлар тўплами бўлмиш бу нодир китоб халқимизни маънавий камолот чуққисига олиб чиқишда беҳад аҳамиятлидир.

«Аш-Шамоил ан-набавиййа»нинг ёзма нусхалари Ўзбекистон мусулмонлари диний бошқармаси кутубхонаси ва Ўзбекистон Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланмоқда.

«АЛ-ИЛАЛ ФИЛ-ҲАДИЙС» АСАРИ

Имом ат-Термизийнинг «Ал-Илал фил-ҳадийс» («Ҳадислардаги иллатлар») номли асарлари ҳам бўлиб, у икки мустақил қисмдан ташкил топган. Улардан бири —

«Ал-Илал ал-кабийр» ёки «Ал-Муфрад», баъзи олимларнинг фикрича, бизгача етиб келмаган. Лекин, Имом ат-Термизийнинг ҳаётлари ва фаолиятларига доир маҳсус рисола ёзган олим Нуриддин Атар бу асарнинг ягона қўлёзмасини Туркия кутубхоналаридан бирида кўргани ва ундан фотонусха олиб, ўз асарида фойдалангани ҳақида ёзади.

«Ал-Илал фил-ҳадийс»нинг иккинчи қисми эса, «Ал-Илал ас-сағийр» деб аталади.

«САҲИҲ АТ-ТЕРМИЗИЙ» ВА «АШ-ШАМОИЛ АН-НАБАВИЙЙА»ГА ЁЗИЛГАН АЙРИМ ШАРҲЛАР

«Оризат ал-Аҳвазий фий шарҳ Ал-Жомиъ лит-Тирмизий». Муаллифи Ал-Ҳофиз Абу Бакр Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ал-Ашбилий (Ибн ал-Арабий ал-Моликий). Қўлёзма нусхаси Мадинаи Мунавварадаги кутубхонада сақланади. Қоҳирада нашр қилинган.

«Шарҳ Ал-Жомиъ лит-Тирмизий». Муаллифи Абулфатҳ Муҳаммад ибн Муҳаммад Саййид ан-Нос ал-Йаъмурий аш-Шофиъий (? —1333). Қўлёзма нусхаси Мадинаи Мунавварадаги кутубхонада сақланади.

«Ал-Лубб ал-лубоб фи-мо йақулу Ат-Тирмизий «ва фил-боб». Муаллифи Шайхулислом ал-Ҳофиз ибн Ҳажар ал-Асқалоний (? —1448). Қўлёзма нусхаси Мадинаи Мунавварадаги кутубхонада сақланади.

«Қут ал-муғтадий». Муаллифи Жалолуддин ас-Суютий (? —1505).

«Нафъ Қут ал-муғтадий». Муаллифи Ас-Саййид Али ибн Сулаймон ад-Думантий ал-Бажамъвий ал-Мағрибий ал-Моликий аш-Шозилий (? —1877). Қоҳира ва Деҳлида чоп этилган.

«Шарҳ Ал-Жомиъ лит-Тирмизий». Муаллифи Аш-Шайх Абулҳасан ибн Абдулҳодий ас-Синдий ал-Мудуний (? —1723).

«Шарҳ Ал-Жомиъ лит-Тирмизий». Муаллифи Абу ат-Таййиб (Муҳаммад ибн ат-Таййиб) ас-Синдий (ал-Мудуний) (? —1698).

«Жоизат аш-Шаъузий». Муаллифи Бадийъуззамон (? —1892). Бу асар «Саҳиҳ ат-Термизий»нинг урду тилидаги тафсирли таржимасидир.

«Шарҳ Аш-Шамоил лит-Тирмизий». Муаллифи Аш-Шайх Абдуррауф ал-Муновий (? —1621).

«**Ашраф ал-васоил**». Муаллифи Шихобуддин Аҳмад ибн Ҳажар ал-Ҳайсамий ал-Маккий (? —1566).

«**Шарҳ Аш-Шамоил лит-Тирмизий**». Муаллифи Саййид Муҳаммад Қосим Жассус (? —1769).

«**Шарҳ Аш-Шамоил лит-Тирмизий**». Муаллифи Муслиҳуддин Муҳаммад ибн Салоҳ ибн Жалол ал-Лорий (? —1572).

«**Заҳр ал-ҳамоил ала Аш-Шамоил**». Муаллифи Ас-Суютий. Мисрда нашр қилинган.

«**Жамъ ал-васоил**». Муаллифи Мулло Али ал-Кориъ ал-Ҳиравий (? —1607).

«**Таҳзийб Аш-Шамоил**». Муаллифи Аш-Шайх Муҳаммад ибн Умар ибн Ҳамза ал-Антокий (? —1531).

«**Шарҳ Аш-Шамоил**». Муаллифи Исомуддин Иброҳим ибн Муҳаммад (ибн Арабшоҳ) ал-Исфароиний (? —1536).

«**Шарҳ Аш-Шамоил лит-Тирмизий**». Муаллифи Муҳаммад Ошиқ ибн Умар ал-Ҳанафий (?—1629). Қўл-ёзма нусхаси «Шайх Шамсулҳаққ» кутубхонасида сақланади.

«**Ал-Мавоҳиб ал-ладунийя ала Аш-Шамоил ал-Муҳаммадийя**». Муаллифи Аш-Шайх Иброҳим (ибн Муҳаммад) ал-Божурий (?—1847).

ҚУШИМЧА АДАБИЁТЛАР

- АБДУЛАЗИЗ АД-ДЕҲЛАВИЙ. Бустон ал-Муҳаддисийн. Деҳли, 1898.
- АЗ-ЗАҲАБИЙ. Тазкират ал-ҳуффо. Маккаи Мукаррама, ҳижрий 1374.
- АЗ-ЗАҲАБИЙ. Сийар аълом ан-нубало. Байрут, ҳижрий 1402.
- АЗ-ЗАҲАБИЙ. Мийзон ал-иътидол. Миср, ҳижрий 1325.
- АЛ-АСҚАЛОНИЙ. Фатҳ ал-борий ли-шарҳи Саҳийҳ ал-Бухорий. Ар-Риёз, ҳижрий 1379.
- АЛ-АСҚАЛОНИЙ. Таҳзийб ат-таҳзийб. Ҳайдаробод, ҳижрий 1325.
- АЛ-АСҚАЛОНИЙ. Ал-Жомий ас-саҳиҳ лил-Бухорий маъа шарҳиҳи фатҳ ал-борий. Ар-Риёз, ҳижрий 1379.
- АҲМАД ИБН АБДУЛЛОҲ АЛ-ИСБАҲОНИЙ. Таърихи Исбаҳон. Лейден, 1934.
- БАДРУДДИН АЛ-АЙНИЙ АЛ-ҲАНАФИЙ. Умдат ал-қориъ фий шарҳ Саҳийҳ ал-Бухорий. Миср, ҳижрий 1308.
- ЕҚУТ АЛ-ҲАМАВИЙ. Муъжам ал-булдон. Байрут.
- ЖАЛОЛУДДИН АС-СУЮУТИЙ. Тадрийб ар-ровий фий шарҳи тақрийб ан-Нувавий. Мадинаи Мунаввара, ҳижрий 1392.
- ЖАМОЛ АЛ-ҚУРАШИЙ. Ас-Сароҳ мин ас-саҳоҳ. Лакнав, ҳижрий 1289.
- ЖАМОЛУДДИН АЛ-БАҒДОДИЙ. Ал-Мунтазам фий таърих ал-мулук вал-умам. Ҳайдаробод, ҳижрий 1357.
- ИБН АЛ-ИМОД АЛ-ҲАНБАЛИЙ. Шазарот аз-заҳаб фий ахбор ман заҳаб. Байрут.
- ИБН КАСИЙР. Ал-Боъис ал-ҳасийс шарҳ ихтисор улум ал-ҳадийс. Байрут, ҳижрий 1370.
- ИБН КАСИЙР. Ал-Бидоя ван-ниҳоя. Байрут, ҳижрий 1387.
- ИБН ХАЛДУН. Муқаддимат Ибн Халдун. Қоҳира, ҳижрий 1387.
- ИБН ХАЛЛИҚОН. Вафайот ал-аъйон ва анбоъ аз-замон. Байрут, 1968.
- ИБРОҲИМ АШ-ШЕРОЗИЙ. Табақот ал-фуқаҳо. Байрут, ҳижрий 1401.
- МОЛИК АЛ-АСБАҲИЙ. Ал-Муаттаъ. Миср, ҳижрий 1343.
- МУБОРАҚҲУРИЙ. Ал-Жомий лит-Тирмизий маъа шарҳиҳи туҳфат ал-Аҳвазий. Қоҳира, Мадинаи Мунаввара.
- МУҲАММАД АНВАР АЛ-КАШМИРИЙ АД-ДИЙУБАНДИЙ. Файз ал-борий ала Саҳийҳ ал-Бухорий. Қоҳира, ҳижрий 1357.
- МУҲАММАД АТ-ТАМИМИЙ АЛ-БУСТИЙ. Китоб ас-сиқот. Ҳайдаробод, ҳижрий 1393.

НАВАВИЙ. Муқаддимат ан-Нававий ли-шарҳи Саҳиҳи Муслим. Хижозий нашриёти, Қоҳира.

НАВАВИЙ. Таҳзийб ал-асмоъ вал-луғот. Байрут.

НУРУЛҲАҚ АД-ДЕҲЛАВИЙ. Тайснйр ал-қориъ шарҳ Саҳийҳ ал-Бухорий. Лакнов, ҳижрий 1298.

САМЪОНИЙ. Ал-Ансоб. Ҳайдаробод, ҳижрий 1382—1401.

САҲОРНФУРИЙ. Ҳошия ала Саҳийҳ ал-Бухорий. Деҳли.

СИДДИҚ ҲАСАНХОН АЛ-ҚАНУЖИЙ АЛ-БУХОРИЙ. Ал-Ҳитта фий зикри саҳоҳ ситта. Лоҳур, ҳижрий 1397.

СИДДИҚ ҲАСАНХОН АЛ-ҚАНУЖИЙ АЛ-БУХОРИЙ. Авн ал-борий ли-ҳалли адиллат ал-Бухорий. Ҳиндистон, ҳижрий 1299—1306.

ТОЖУДДИН АС-СУБКИЙ. Табақот аш-шофиъийа ал-кубро. «Исо ал-Бобий ал-Ҳалабий» матбааси, ҳижрий 1383.

ФАЗЛУЛЛОҲ АЛ-ЖИЙЛОНИЙ. Фазл Аллоҳ ас-самад фий тавзийҳ Ал-Адаб ал-муфрад. Қоҳира, ҳижрий 1378.

ФУОД СИЗКИЙН. Таърийх ат-тирос ал-арабий. Миср, 1977.

ХАТИБ БАҒДОДИЙ. Таъриху Бағдод. Байрут.

ШАМСУДДИН АЛ-КИРМОНИЙ АЛ-БАҒДОДИЙ. Шарҳ ал-Қирмоний ала Саҳийҳ ал-Бухорий. Байрут, ҳижрий 1401.

ҚАСТАЛОНИЙ. Иршод ас-сорий ли-шарҳи Саҳийҳ ал-Бухорий. Ҳиндистон, ҳижрий 1284.

ҚАСТАЛОНИЙ. Муқаддимат ал-Қасталоний. Ҳиндистон, ҳижрий 1284.

ҲОЖИ ХАЛИФА. Қашф аз-зунун мин асомий ал-кутуб вал-фунун. Ҳижрий 1310.

ҲОКИМ АН-НАЙСОБУРИЙ. Маърифат улум ал-ҳадийс. Ҳайдаробод, ҳижрий 1385.

УБАЙДУЛЛА УВАТОВ
БУЮК МУҲАДДИСЛАР:
ИМОМ АЛ-БУХОРИЙ
ИМОМ МУСЛИМ
ИМОМ АТ-ТЕРМИЗИЙ

Муҳаррир — **ХОҶА БАХТИЁР НАБИХОН ҲҒЛИ**
Бадий муҳаррир — **А. БУРҲОНОВ**
Техмуҳаррир — **М. ОЛИМОВ**
Мусахҳиҳ — **И. МЕЛИҚУЛОВА**
Рассом — **А. ЁҚУБЖОНОВ**

ИБ № 169

Теришга берилди 5.12.1997 й. Босишга рухсат этилди 25.03.1998 й.
Қоғоз бичими 84×108¹/₃₂. Шартли босма табоқ 4,0. Нашриёт ҳисоб табоғи 3,18. Тиражи 5000. Буюртма № 219. Баҳоси шартнома асосида.

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти,
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

«Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй.